

תפוצת גידול הדגנים בארץ ישראל בתקופות קדומות על פי מקורות יהודיים ועל פי ממצאי התרבות החומרית

עתידה חיטה שתתמר כדקל ועולה
בראש הרים (כתובות קיא ע"ב)

הקדמה

מאמר זה יעסוק בפן הגאוגרפי-ספרותי של גידול הדגנים בארץ ישראל.¹ הדגנים בהם נעסוק הם בעיקר החיטה והשעורה, למרות שבקטגוריית הדגנים נכללים מינים נפוצים נוספים.² ננסה לראות את תפוצת גידול הדגנים בארץ על פי המקורות והממצא הארכאולוגי.³ נשתדל לאפיין את האזורים בהם גידול החיטה והשעורה היה נפוץ, תוך הדגשת ייחודו של כל אזור. הדיון יתחלק לפי האזורים הבאים: אזור ירושלים, ספר המדבר, המדבר המזרחי⁴ וסביבות ים המלח, מישור החוף ושפלת יהודה, השומרון, הנגב, הגליל ועמק יזרעאל, עמק בית שאן, עבר הירדן המזרחי.

* אני מבקש להודות לידידי שהעירוני בשלבים שונים של הכנת המאמר: ד"ר יצחק מייטליס, ד"ר זהר עמר, ד"ר ישראל רוזנסון וגב' דפנה שלזינגר.

1. מאמר זה מהווה המשך לרשימה דומה שעסקה בגפן, ראה: י' שפנייר, 'תפוצת גידול הגפן בארץ ישראל בתקופות קדומות על פי מקורות יהודיים ועל פי ממצאי התרבות החומרית', **על אתר** ח-ט, תשס"א, עמ' 119-164.

2. הדגנים מהווים מזון בסיסי וסיפקו בעבר למעלה ממחצית כמות הקלוריות ממזון האדם. צריכת הדגנים לנפש היתה כ-200 ק"ג לשנה. כיום היחס השתנה מעט ותצרוכת הדגנים מספקת כשליש מכמות הקלוריות היומית. ראה: מ' ברושי, 'על מזונם של בני ארץ ישראל בתקופה הרומית', **קתדרה** 43, תשמ"ז, עמ' 20-17; M. Broshi, 'The Diet of Palestine in the Roman Period - Introductory Notes', *The Israel Museum Journal* V, 1986, pp. 42-44; **שנתון סטטיסטי לישראל 2000** 51, תשס"א, טבלה 11.13. גם בלשונות אחרים נחשב הלחם כמזון עיקרי, ראה: A. Dolgopolsky, 'On the Etymology of Hebrew לחם, בתוך: י' אבישור ור' דויטש (עורכים), **מיכאל**, תל אביב-יפו תשנ"ט, עמ' 157-160.

3. צריך לציין, שבתנאים של ממטרים סבירים, ניתן לגדל דגנים כמעט בכל מקום בארץ. זאת כנראה הסיבה לכך שהדגנים נכללים בשבעת המינים בהם נתברכה הארץ וכן במניין המרכיבים הבסיסיים לקיומו של האדם: 'דגן תירוש ויצהר'.

4. המדבר המזרחי הוא מושג גאוגרפי המתייחס לאזור מדבר יהודה ושומרון. ראה: י' שפנייר, **המדבר המזרחי של ארץ ישראל בתקופות ההלניסטית והרומית**, עבודה לשם קבלת התואר

הוצאת תבונות מכללת הרצוג

בגלל מרכזיותם של הלחם והדגנים בסל מזונו של האדם,⁵ מבחר המקורות העוסק בנושא הוא רחב ומגוון. בעבודתנו נייעזר בעיקר בעדויות מתקופת המקרא - כולל ממצאים ארכאולוגיים, במקורות מספרות חז"ל ובתיאורי ספרות הנוסעים. כמו כן נייעזר בשמות גאוגרפיים ושמות יישובים הקשורים בדגנים.⁶ חלק מהמקורות מזכירים את הדגנים במפורש, במקורות אחרים הנושא רמוז. למשל, נרמזים כלי עיבוד, מתקני ייצור, או תהליך עיבוד הדגן, ומכך ניתן להסיק שבאותו מקום אמנם גידלו דגנים. בעיקר התייחסנו למקורות בהם ניתן לזהות באופן סביר את האזור הגאוגרפי עליו מדובר.

תפוצתם וחשיבותם של הדגנים בסל מזונו של האדם גרמו לחדירתם לתרבות העולם הקדום באופן משמעותי. מאן השימוש הרחב בדגנים במשלים ודימויים,⁷ וכן כמוטיב על גבי מטבעות, נרות ופסיפסים מימי הבית השני, מרד בר כוכבא ותקופת התלמוד.⁸ כמו כן, קיימים מנהגים שונים הקשורים בדגנים, אצל עדות

דוקטור, אוניברסיטת בר אילן, רמת גן תשנ"ט, עמ' 10-12; י' שפנייר וי' רוזנסון, 'הגבול המערבי של המדבר המזרחי - ארכיאולוגיה ומקורות ספרותיים יהודיים', בתוך: י' אשל (עורך) **מחקרי יהודה ושומרון - דברי הכנס השמיני**, קדומים-אריאל תשנ"ט, עמ' 97-114.

5. עדות מקראית לעושרה של ארץ ישראל בדגנים ניתן לראות בתקופת שלמה, שנעזר לבניית בית המקדש בסחר חליפין בין ממלכתו ובין חירם מלך צור. חירם שולח ארזים וברושים (בדבורות בים), ושלמה בתמורה שולח דגנים מידי שנה: "ושלמה נתן לחירם עשרים אלף כר חטים מכלת לביתו..." (מל"א ה', כה). נזכיר עוד, מוטיב מרכזי בחלום יוסף הם הדגנים (בראשית מ"א, ה-ז), וכן בסיפור המצור האשורי על ירושלים בזמן סנחריב, מנסה רבשקה לשכנע את העם להיכנע, בהבטחה שהוא יקח (יגלה) אותם אשורה: "...אל ארץ כארצכם ארץ דגן ותירוש ארץ לחם..." (מל"ב י"ח, לב).

6. את מתודת הלימוד ביחס לתפוצת גידול חקלאי על סמך שמות יישובים בהם מופיע שמו, יישמתי בעבר בהקשר לגפן. ראה: י' שפנייר, 'שמות מקומות עם מרכיב הגפן', ו**אלה שמות - הכינוס הבין-לאומי החמישי לחקר אוצרות השמות היהודיים**, ירושלים תשס"א, עמ' 12.

7. כדוגמה נציין, שיש שראו בחיטה את הזיהוי של עץ הדעת ממנו אכלו אדם וחווה בגן עדן. ראה: מ' כסלו, 'עץ הדעת חיטה היה', **סיני** קיט, תשנ"ז, עמ' עד-עה; ז' עמר, 'החיטה כעץ הדעת - הגיונו של זיהוי', **סיני** קכ, תשנ"ז, עמ' קח-קיא.

8. על משמעות הדגנים במטבעות ראה: י' משורר, **אוצר מטבעות היהודים**, ירושלים תשנ"ח, עמ' 37, 89; א' קינדלר, 'דגמים חקלאיים וצמחיים על מטבעות היהודים בארץ ישראל', בתוך: א' אופנהיימר ואחרים (עורכים), **אדם ואדמה בארץ-ישראל הקדומה**, ירושלים תשמ"ו, עמ' 224-225. לגבי מוטיבים בנרות ראה: ו' זוסמן, **נרות-חרס מעוטרים - מימי חורבן בית שני עד לאחר מרד בר-כוכבא**, ירושלים תשל"ב, עמ' 45-46, 70-73, 87-89, 133; הנ"ל, 'ירשומים מחיי הכפר הארץ-ישראלי בנרות חרס מהתקופה הרומית הקדומה והביזנטית', בתוך: י' אשל (עורך), **מחקרי יהודה ושומרון** (לעיל, הערה 4), עמ' 137-141. על השימוש בדגנים כמוטיב איורי בפסיפסים מבתי כנסת אני מתכוון לעמוד במקום אחר. מדגנים נהגו לעשות קמיעות כסגולה ליבול רב ופריון, וראה: ס' בן-יוסף, 'ישראל ומנורת הקסמים, סמלי הפריון של חברת איכרים', **טבע וארץ** לא/8, תשמ"ט, עמ' 27-29; ע' ציפר וח' שורק, **רוח**

הוצאת תבונות מכללת הרצוג

שונות ועמים שונים.⁹

הוספנו גם מספר איורים הקשורים בתרבות החומרית בהם מופיעים דגנים כדגם קישוטי, וזאת כדי להמחיש את מקום הדגנים ותוצרתם בתרבות ובהווי החיים בעולם הקדום.

גידול הדגנים בארץ בתקופות קדומות נחקר רבות, והספרות רבה ומקיפה.¹⁰ במאמר זה הבאנו אך מעט מהחומר הרב (לביבליוגרפיה נרחבת יותר, ראה בנספח).

א. סביבות ירושלים¹¹

עדות המקרא: 1. בימי דוד נקנה שטח מידי אֶרְנָה היבוסי. בשטח זה הייתה גורן בה

- הדגן**, תל אביב תשס"ב, עמ' 91-101. על משמעות העומר ראה: 'רונזסון, 'אימתי שיבולים אומרות שירה בניסן', **טבע וארץ** לא/8, תשמ"ט, עמ' 38-40.
9. לעניין המנהג לזרוק חיטים סביב לחופה ראה: ד' שפרבר, **מנהגי ישראל - מקורות ותולדות** ד, ירושלים תשנ"ה, עמ' קנ-קנו. בעניין היחס לדגנים וכלי אגירתם מהתקופה הכלקוליתית ראה: ע' בר יוסף וא' איילון, 'הגלוסקמאות הכלקוליתיות מה הן מחקות ומדוע?', **קדמוניות** 121, תשס"א, עמ' 34-43. הכותבים מנסים להראות את הקשר בין ארון הקבורה לממגורות שנועדו לאיחסון הדגנים ולאמונה העומדת מאחורי העניין. בעמים שונים היו מנהגים הרואים בזריעת החיטה מעין קבורה, וצמיחת הדגן מושווה לתחיית המתים. רמז לכך אולי ניתן לראות במסכת כתובות: "מה חיטה שנקברה ערומה יוצאת בכמה לבושין, צדיקים שנקברו בלבושיהן על אחת כמה וכמה" (כתובות קיא ע"ב). על מנהגים אלה והקשר בהם בעמים אחרים ראה: ע' ציפר וח' שורק (לעיל, הערה 8), עמ' 22-26.
10. ראשית גידול החיטה בארץ היה כנראה בתקופה הניאוליתית וראה: מ' כסלו, 'מוצא חקלאות החיטה', **רתם** 29, תשמ"ט, עמ' 7-27. מקורה של חיטת הבר הוא כנראה באזור בקעת הירדן, וראה: ד' זהרי, 'מקור הלחם הקדום בעולם', **טבע וארץ** לא/7, תשמ"ט, עמ' 38-37. היו שחיפשו את מקור השם לדגנים, ראה: מ' זגורודסקי, 'חטה, שורה, שעורה, נסמן וכוסמת', **לשוננו** ב, תר"ע, עמ' 373-376. היו שזיהו מינים שונים תוך עיון במקורות. ראה: מ' כסלו, 'לזיהוי החיטה והכוסמת', **לשוננו** לו, תשל"ג, עמ' 83-95, 244-252; הנ"ל, 'לזיהוי שמות אחדים של זני חיטה קדומים', **לשוננו** מב, תשל"ח, עמ' 64-72. עדות נוספת לחשיבות דגנים בתקופת המקרא ניתן ללמוד ממחירם בשוק בימי שלום ובימי מלחמה. ראה: 'אפעל, **כעיר נצורה - המצור וגילוי במזרח הקדום**, ירושלים תשנ"ז, עמ' 114-111.
11. לדיון נוסף ראה: 'שפנייר, 'מקורות הלחם ושלבי עיבודו בהר יהודה ובסביבות ירושלים, על פי מקורות יהודים וממצאי התרבות החומרית', בתוך: א' ציון (עורך), **מגוון דעות והשקפות בתרבות ישראל** (בדפוס); ז' ספראי, 'הריבוי הדמוגרפי כתהליך יסוד בחיי הארץ בתקופת המשנה והתלמוד', בתוך: א' אפנהיימר ואחרים (עורכים), **אדם ואדמה** (לעיל, הערה 8), עמ' 36-38.

הוצאת תבונות מכללת הרצוג

דשו את החיטה. בנוסף, ידוע שארונה מכר את כלי הגורן, המורגים שתפקידם הפרדת הגרעינים מהפסולת:

ויבא גד אל דוד ביום ההוא ויאמר לו עלה הקם לה' מזבח בגרן ארונה היבסי... ויאמר ארונה מדוע בא אדני המלך אל עבדו ויאמר דוד לקנות מעמך את הגרן לבנות מזבח לה'... ויאמר ארונה אל דוד יקח ויעל אדני המלך הטוב בעיניו ראה הבקר לעלה והמרגים וכלי הבקר לעצים... ויקן דוד את הגרן ואת הבקר בכסף שקלים חמשים (שם"ב כ"ד, יח-כד).

מהמקור המקביל בדברי הימים אנחנו למדים כי האזור שימש כגורן, וכן למדים על פעולת הדיש שנעשתה שם:

וישב ארנן וירא את המלאך וארבעת בניו עמו מתחבאים וארנן דש חטים... ויאמר דויד אל ארנן תנה לי מקום הגרן ואבנה בו מזבח לה' בכסף מלא תנהו לי... ויאמר ארנן אל דויד קח לך ויעש אדני המלך הטוב בעיניו ראה נתתי הבקר לעלות והמורגים לעצים והחטים למנחה הכל נתתי. ויאמר המלך דויד לארנן לא כי קנה אקנה בכסף מלא... (דה"א כ"א, כ-כד).

2. בהעלאת ארון ה' לירושלים בימי דוד המלך, הובל הארון לאתר שנקרא 'גורן נכון', בדרך מגבעה לירושלים. הארון עמד ליפול מהעגלה, ועוזה שאחז בו נענש על כך: "...וילך דוד וכל העם אשר אתו מבעלי יהודה להעלות משם את ארון האלהים... ויבאו עד גרן נכון¹² וישלח עזה אל ארון האלהים ויאחז בו כי שמטו הבקר" (שם"ב ו', ב-ו).

3. ב'משא דמשק' מנבא ישעיהו נבואה קשה ביותר תוך תיאור היבול הדל שיימצא בעמק רפאים, שהיה באותם ימים אזור חקלאי בו גידלו דגנים: "והיה כאסף קציר קמה וזרעו שבילים יקצור והיה כמלקט שבילים בעמק רפאים. ונשאר בו עוללת כנף זית שנים שלשה גרגרים בראש אמיר..." (ישעיהו י"ז, ה-ו).

לסיכום, נראה שכל חלקת קרקע נוצלה: את העמק ("עמק רפאים") ניצלו לגידול הדגנים, ובאזור ההררי המסולע יותר השתמשו למיקום הגרנות ("גורן ארונה"). אזכור הגרנות ושם בעליהם מלמד על חשיבותם ומרכזיותם בענף גידול הדגנים באזור.¹³

12. במקבילה בדה"א י"ג, ט מוזכר השם: 'גורן כידון'. ניסיונות מסורתיים לפירוש ראה בתלמוד בבלי, סוטה לה ע"ב, רש"י ומפרשים אחרים.
13. על הגורן, מיקומה וחשיבותה ראה: ש' אביצור, הגורן (אדם ועמלו 1), תל אביב תשמ"ד, עמ' 12-11. על הגורן במקורות שונים ראה: ע' ציפר, 'חתונה בגורן', בתוך: א' מאיר וא' ברוך (עורכים), ישוב ציוויליזציה ותרבות - דברי הכנס לזכרו של דוד אלון, רמת גן תשס"א, עמ' 110-105.

הוצאת תבונות מכללת הרצוג

העדויות העולות מן המקורות שלאחר תקופת המקרא אינן רבות:

ימי הבית השני: בזמן חורבן בית שני היה העוני מנת חלקם של רבים מתושבי ירושלים. רבי יוחנן בן זכאי, מהמנהיגים החשובים בזמן החורבן, פגש נערה ענייה מלקטת שעורים שכנראה נקצרו באזור:¹⁴ "...מעשה ברבי יוחנן בן זכאי שהיה רוכב על חמור והיה יוצא מירושלים, והיו תלמידיו מהלכים אחריו. ראה ריבה אחת שהיתה מלקטת שעורים מבין גללי בהמתם של ערביים..." (כתובות סו ע"ב).

התקופה העותמאנית: על פי תעודות משפטיות היה בירושלים בתקופה העותמאנית שוק למכירת תבואות.¹⁵

תיאורי נוסעים: 1. סוחר דגנים מימי הביניים (שנת 1065) מספר על קניית חיטים באזור חברון וירושלים, הסוחר משבחם, ואומר שהם "ממש זהב טהור".¹⁶

2. ההגמון דניאל, נוסע נוצרי רוסי, שסייר בארץ בין השנים 1106-1108, מתאר את הדגנים הגדלים בסביבות ירושלים:

ירושלים היא עיר גדולה וחזקה מאוד... אין ליד ירושלים נהר או מעיין, זולת בריכת השילוח; מי גשמים מקיימים אדם ובהמה בעיר זאת. אך בברכת אלוהים וברצונו דגן רב וטוב גדל בעיר ירושלים ובסביבותיה, חיטין ושעורה בשפע; אשר יזרע קבין אחד, תשעים ומאה קבין יקצור. האין זאת ברכת אלוהים על הארץ הקדושה הזאת!¹⁷

בהמשך דבריו הוא מציין את החיטה המשובחת הגדלה בהר חברון: "חברון הנו הר גבוה מאוד... עשירה היא מאוד בחיטה ויין ושמן וכל פרי...".

3. ר' שמשון בק, עולה מאיטליה שהגיע לארץ בשנת 1584, התגורר בצפת ועבר לירושלים, ציין את יוקר החיטה במקום:

ופה ת"ל [= תודה לאל] הכל בזול, זולתי החטה. אצטרך שנה הע"ל [= הבאה עלינו לטובה], לפי דעתי י"ח ציקיני [= מטבע איטלקית] לקנות עתה בזמן הקציר סוף סיון, ומי שאינו קונה בזמן הקציר מוציא כפלים, ומה ששנה עתה חצי שקד זה ג' שנים היה בערך א' מוציניג לפחות...¹⁸

14. נוסח דומה של סיפור זה משויך לאזור מעון בדרום הר חברון, ראה בסעיף 'דגנים בספר המדבר'.

15. א' כהן וא' סימון-פיקאלי, **יהודים בבית המשפט המוסלמי**, ירושלים תשנ"ג, עמ' 195-197.

16. מ' גיל, **ארץ ישראל בתקופה המוסלמית הראשונה**, תל אביב תשמ"ג, עמ' 186. תיאורים נוספים של נוסעים בימי הביניים ראה: ז' עמר, **גידולי ארץ-ישראל בימי הביניים - תיאור ותמורות**, ירושלים תש"ס, עמ' 56-57.

17. י' רבא, **ארץ-ישראל בתיאורי נוסעים רוסיים**, ירושלים תשמ"ז, עמ' 41, 51.

18. 'אגרת ר' שמשון בק מירושלים', בתוך: א' יערי (עורך), **אגרות ארץ ישראל**, תל אביב תש"ג, עמ' 189.

הוצאת תבונות מכללת הרצוג

4. ר' משה פוריית מפראג, שעשה את דרכו באזור ירושלים בשנת 1650, מספר:
קמח לפסח מכין כל אחד לעצמו, אבל יש גם קמח לפסח בשוק. רוב האנשים קונים את החטה בתמוז ותולים אותה, שלא תהא לחה ושלא תנבוט, ומי שקונה אותה בחורף או לפני הפסח, עליו לבדוק אם לא היתה לחה. ושולחים את החטה לטחנה שבה נמצאים יהודים ואבני הרחים סותתו. הטחנות קרובות ל[רובע ה]יהודים, ומניעים אותן בסוסים ובחמורים. אין מנפים את הקמח בבד אלא בכמה נפות.¹⁹
5. ר' גדליה מסימיאטיץ, שעלה לארץ עם שיירת ר' יהודה החסיד בין השנים 1700-1706 מספר:
ועתה אכתוב לכם עניין המאכל אשר שם: לחם אינו נעשה אלא מחטין, כי אין שם שום תבואה רק חטין ושעורין, כמו שכתוב ארץ חטה ושעורה... וגם בחטין לפעמים נתרבה בהם תולעים עד שאוכלים אותם הכל רק הסובין נשאים, ולכן אוצרים את התבואה וקטנית בכדים של חרס, ומכסים את הכדים בפיהם עם אפר כירה, כך דרכם. והחטים נטחנים ברחיים ע"י סוסים שרצים סביב הרחיים ומגלגלים אותם.²⁰
6. ויקטור גרן, חוקר צרפתי שביקר בארץ במהלך המאה ה"ט וסיכם את ביקוריו בסידרה של ספרים, כותב על ביקורו באזור הר חברון והכפר בית זכריה (בסמוך לגוש עציון): "בשעה תשע וחמישים ושמונה דקות הגענו לכפר בית זקאריא. כמעט כולו נטוש, והוא גיבוב של בתים קטנים... ומצאתים עוסקים בדישת דגנים בגרנות עתיקות..."²¹

ב. ספר המדבר

'ספר המדבר' הוא הרצועה הצרה בין האזור הגשום בהר לבין האזור השחון במדבר. אנחנו נעסוק כאן בשני אזורי ספר - בקו שבין האזור הגשום בדרום ההר המרכזי²² ובקו שבין המדבר המזרחי להר יהודה ושומרון.²³

19. 'מסעות ר' משה פוריית מפראג', בתוך: א' יערי (עורך), **מסעות ארץ ישראל**, תל אביב 1996, עמ' 281.
20. 'מסעות ר' גדליה מסימיאטיץ עם שיירת ר' יהודה החסיד', בתוך: א' יערי (עורך), **מסעות ארץ ישראל** (לעיל, הערה 19), עמ' 337.
21. ו' גרן, **תיאור ארץ ישראל 3 - יהודה**, ירושלים תשמ"ג, עמ' 214-215.
22. ראה: א' שמואלי, **קץ הנוודות, חברות בדוים בתהליכי התיישבות**, תל אביב תשמ"א, עמ' 56-26. באזורי ספר אלה התפרנסו הכפריים עד לאחרונה בעיקר מגידול דגנים. ראה: ז' משל, 'דרום הר חברון, השפעת התנאים הטבעיים על תולדות האזור', **טבע וארץ** ג, 1969, עמ' 124-118.
23. ראה: מ' אורן-נורדהיים, 'מדבר או ספר-מדבר? אופיים של כפרי דרום מזרח השומרון', בתוך: ז"ח ארליך (עורך), **שומרון ובנימין - קובץ מחקרים בגיאוגרפיה היסטורית** ג, עפרה תשנ"ג,

מכללת הרצוג

עדות המקרא: אזור הספר היה מהאזורים הטובים לגידול דגנים. נסקור את הפרשיות במקרא, מדרום לצפון (וראה במקביל איור מספר 1):

איור מספר 1:
ספר המדבר
המזרחי של
ארץ ישראל
ואזור
הגליל
192-197;
293.

הוצאת תבונות מכללת הרצוג

1. בסיפור דוד ונבל הכרמלי (שמ"א כ"ה) מסופר שאביגיל מעבירה מזון לדוד: "ותמהר אבוגיל [אביגיל קרי] ותקח מאתים לחם ושנים נבלי יין וחמש צאן עשוות [עשויות קרי] וחמש סאים קלי ומאה צמקים ומאתים דבלים..." (שמ"א כ"ה, יח).²⁴ היישובים כרמל ומעון, הנמצאים בחלקו הדרומי של הר חברון, מתאפיינים בגידולי פלחה ובעיקר שעורה. אזור זה מתאפיין במתח בין הנווד ליושבי הקבע. במקרה זה דוד הוא הנווד הדורש תמורה עבור שמירה על ביטחון אזור הספר של כרמל.²⁵ התשלום נעשה באמצעות המוצרים שגדלים באזור והוזכרו למעלה.

2. בנבואות עמוס איש תקוע,²⁶ ניכרות השפעות של מאפייני האזור, האקלים והגידולים החקלאיים. בין השאר קיימות מספר נבואות בהן מוטיב גידול הדגנים הוא דומיננטי:

וגם אנכי מנעתי מכם את הגשם בעוד שלשה חדשים לקציר (עמוס ד', ז).²⁷
הנה אנכי מעיק תחתכם כאשר תעיק העגלה המלאה לה עמיר (עמוס ב', יג).

תיאור נוסף בעמוס בו ניתן לראות את גידול הדגן בסמיכות לגידול הגפן, נמצא בנבואות נחמה לעתיד לבוא:

24. במקור זה אין פירוט מדויק היכן בדיוק גדל כל אחד מהמוצרים שנשלחו, אבל מסתבר שאביגיל מעבירה לדוד סל מזון בסיסי שגדל בנחלתו של נבל או בסביבה הקרובה. סל זה מורכב מגידולים שגדלים באזור: גפן ותאנה המאפיינים את אזור ההר מחד, לעומת החיטה השעורה וגידול הצאן המאפיינים את האזור המדברי מאידך. תמונה זו התחזקה במספר עבודות שדה שנעשו בכפרים בסביבה בשנות השישים והשבעים. ראה: ס' בן-יוסף, **בני נעים כפר בספר מדבר**, הר גילה תשמ"א, עמ' 20; א' שמואלי, 'שני פנים לכפר סעיר', **טבע וארץ** יא/ג, 1969, עמ' 125-130; הנ"ל (לעיל, הערה 22), עמ' 13-25. על השעורה שהתגלתה בדרום הר חברון באזור יתיר ראה: מ' כסלו, 'מדבר של שעורה מאתר נחל יתיר', בתוך: ע' קלונר ו' טפר (עורכים), **מערכות המסתור בשפלת יהודה**, תל אביב 1987, עמ' 383-394. חיזוק לעניין גידול דגנים ניתן למצוא מאוסטרקון עשרים וחמש מערד המציין שעורים ממעון, ראה: Y. Aharoni, *Arad Inscriptions*, Jerusalem 1981, pp. 50-51. רייני: A.F. Rainy, 'A Hebrew "Receipt" from Arad', *BASOR* 202, 1971, pp. 24-26.

25. על כך ראה גם: י' אליצור, **ישראל והמקרא**, רמת-גן תש"ס, עמ' 319-324.
26. ליקוט מקורות על היישוב תקוע ראה: י' בן יעקב, **תקוע - לקט מקורות**, כפר עציון, תשמ"ה (תדפיס). על כל העניין ראה: י' רוזנסון, 'טבע ונוף בנבואות עמוס', **חלמ"ש** 6, תשמ"ח, עמ' 49-39. תקוע מזוהה בחוברת תקועה שבספר המדבר, לפרטים ביבליוגרפיים ראה: Y. Tsafir et al., *Tabula Imperii Romani - Iudaea Palaestina*, Jerusalem 1994, p. 248.

27. תופעה של פיזור גשמים בצורה בלתי סדירה באזור ספר המדבר מוכרת היטב, בנוסף לתופעה של מיעוט גשמים עם הירידה מזרחה כתוצאה מהשינוי הטופוגרפי באזור. ראה: י' גולדרייך, **האקלים בישראל - תצפיות חקר ויישום**, תל אביב תשנ"ח, עמ' 76-79.

הוצאת תבונות מכללת הרצוג

הנה ימים באים נאם ה' ונגש חורש בקצץ ודרך ענבים במשך הזרע והטיפו ההרים
עסיס וכל הגבעות תתמוגגנה
(עמוס ט', יג).

נציין שהממצאים הארכאולוגיים מעידים על הימצאות מתקנים הקשורים לדגן ולגפן
באזור תקוע: ד' עמית שסקר את הדרך בין תקוע לעין גדי, מצא מתקנים חקלאיים
וגרנות, המעידים על כך שבאזור זה גידלו דגנים.²⁸ באזור זה נמצאו גם גתות.²⁹ על
רקע זה מובנים דבריו של עמוס הרואה באזור זה את הקוצרים ואת הדורכים בגת
משתלבים זה בזה.³⁰

3. העיר בית לחם מצויה בסמיכות לקו פרשת המים ולספר המדבר.³¹ מסיפור מגילת
רות, המתרחש באזור בית לחם, אנו למדים על סדר הבשלת הדגנים: "...והמה באו
בית לחם בתחלת קציר שערים" (רות א', כב); "ותדבק בנערות בעז ללקט עד כלות
קציר השערים וקציר החטים..." (רות ב', כג). מגילת רות מזכירה את גידול השעורים
ולאחר מכן את גידול החטים, ואכן זהו סדר הבשלתם.³² הפעילות סביב הגורן
מוכיחה עד כמה היה גידול הדגנים דומיננטי בבית לחם. ייתכן שהשם 'בית לחם'
מעיד על אזור זה כעל אסם תבואה.³³ מזרחית לבית לחם נמצאו בסקרים
ארכאולוגיים גרנות רבות, המעידות על ריבוי גידולי הדגנים באזור. הגרנות נמצאו
באזור רמת המדבר, מערבית לקו אורך 182. מזרחית לקו זה כמות המשקעים

28. ד' עמית, 'דרך קדומה מהר חברון לעין גדי', **ארץ ישראל** כג (ספר א' בירן), ירושלים תשנ"ב,
עמ' 349.

29. וראה פירוט הממצאים ומפת הגתות המובאת אצל י' שפנייר וי' רוזנסון (לעיל, הערה 4), עמ'
102-100.

30. ראה עוד: מ' וויס, **ספר עמוס**, ירושלים תשנ"ב, עמ' 295-298; D. Stuart, *World Biblical*
Commentary Hosea-Jonah, Texas 1987, pp. 398-399.

31. בית לחם קרובה לאזור הים התיכון, אך שולבה בפרק זה כיוון שחלקה המזרחי נושק לאזור
זה. ראה: ס' בן-יוסף, 'גיאוגרפיה של בית לחם', בתוך: א' שילר (עורך), **בית לחם וכנסית**
המולד, ירושלים 1980, עמ' 19-21; ג' ברקאי וא' שילר (עורכים), **בית לחם אפרתה** (אריאל
128-129), ירושלים תשנ"ח, עמ' 11-16.

32. E.F. Campbell, *The Anchor Bible, Ruth*, New York 1975, pp. 108-109; י' זקוביץ,
מקרא לישראל - רות, ירושלים תש"ן, עמ' 85. במגילת רות בולט בעיקר גידול השעורים,
ולא גידול החיטה. יש לכך היבטים חינוכיים ומסרים עמוקים. ראה: ז' עמר, 'השעורה
במציאות וכסמל במגילת רות', **על אתר ב**, תשנ"ו, עמ' 43-47; י' רוזנסון, **לימוד מגילת רות**
בדרך הוראה המשלבת, ירושלים תש"ן. דיון כללי על השעורה ראה: י' מדן, 'הערה על
השעורה', **על אתר ב**, תשנ"ו, עמ' 37-41.

33. יש שטענו שהשם 'בית לחם' מקורו בשם אלוהות מסופוטמי 'לחמו'. ראה: ז' קלאי, ערך
'בית לחם', **אנציקלופדיה מקראית ב**, ירושלים תשל"ח, עמ' 86-88.

מצומצמת יותר. תפוצת הגרנות מעידה על גבול ההתפשטות המרבית של ארץ המזרע מזרחה.³⁴

4. בראשית תקופת המלוכה נשלח דוד על ידי אביו ממקום מגוריו בבית לחם, לבקר את אחיו הנלחמים נגד כוחות פלשתים. דוד מביא עמו מזון המאפיין את אזור בית לחם: "ויאמר ישי לדוד בנו קח נא לאחיק איפת הקליא הזה ועשרה לחם הזה והרץ המחנה לאחיק" (שמ"א י"ז, יז).³⁵

5. בבעל שלישה גידלו דגנים: "ואיש בא מבעל שלשה ויבא לאיש האלהים לחם בכורים עשרים לחם שערים וכרמל בצקלנו ויאמר תן לעם ויאכלו" (מל"ב ד', מב). הזיהוי של בעל שלישה נתון במחלוקת. יש המזהים אותו באזור בקעת יריחו.³⁶ אחרים מזהים אותו באזור חורבת מרג'מה, בסביבת בקעת סמיה.³⁷ אנו נוטים לאפשרות השנייה, של אזור עין סמיה - אזור בו מגדלים דגנים עד היום (ראה איור מספר 2).

עדויות בספרות חז"ל:³⁸ 1. גידול שעורים נזכר במשנה בעניין הבאת העומר מאזור הסמוך לירושלים:

34. 'י פטריך, **מפת דיר מר סבא (109/7)**, ירושלים תשנ"ה, עמ' 22-42.
35. בהקשר של גידול השעורים באזור ניתן להזכיר את חלקת שדה השעורים שהייתה שייכת ליואב ונשרפה על ידי אבשלום (שמ"ב י"ד, ל). מיקום שדה זה לא ידוע, אולם הדעת נותנת שמדובר בסביבות ירושלים בתחום שבין ירושלים לבית לחם.
36. ראה הדעות השונות אצל: ז' קלאי, ערך 'בעל שלישה', **אנציקלופדיה מקראית** ב, ירושלים תשל"ח, עמ' 292.
37. לזיהוי בעל שלישה בבקעת סמיה ראה את דעתו של אולברייט. W.F. Albright, 'Excavations at Gibeah of Benjamin (tell El-Ful)', AASOR 4, 1922-1923, p. 116; 'ב' עודד ומ' קוכמן, **אנציקלופדיה עולם התנ"ך - מלכים ב'**, תל אביב 1994, עמ' 40; 'י קיל, **דעת מקרא - ספר מלכים ב' ד'**, מב. זיהוי בעל שלישה קשור עם זיהוי ארץ שלישה בסיפור חיפוש האתונות על ידי שאול. גם כאן נחלקו הדעות בין בקעת הירדן לבין אזור חורבת מרג'מה. לסיכום הדעה המצדדת בזיהוי בעל שלישה באזור חורבת מרג'מה באזור עין סמיה במבואות העליונים של נחל עוג'ה. ראה: ז' קלאי, 'בעל שלישה', בתוך: ב' אופנהיימר (עורך), **המקרא ותולדות ישראל**, תל אביב תשל"ב, עמ' 191-204.
38. בהקשר לתפוצת הדגנים יש להזכיר את טחנות הקמח הפזורות באזור הספר והמעידות גם הן על גידול דגנים בסביבה. ראה: ש' אביצור, **סקר מתקני כוח המים בארץ ישראל 1953-1955** (אדם ועמלו 3), תל אביב 1963, עמ' 181-190; 'י פורת, **חקלאות שלחין קדומה ומתקניה באזורים שחונים של ארץ ישראל**, חיבור לשם קבלת התואר דוקטור לפילוסופיה, אוניברסיטת תל אביב, תל אביב תשמ"ה, עמ' 38-54; 'י שפניר, 'טחנות קמח מונעות באמצעות מים בדרום מזרח השומרון', בתוך: ז"ח ארליך (עורך), **שומרון ובנימין** (לעיל, הערה 23), עמ' 243-258. בכפרים במזרח השומרון היה גידול הדגנים הגידול השולט עד לשנים האחרונות. ראה: מ' אורן-נורדהיים, 'מדבר או ספר-מדבר? אופיים של כפרי דרום

הוצאת תבונות מכללת הרצוג

מצוות העומר לבוא מן הקרוב. לא ביכר הקרוב לירושלים מביאים אותו מכל מקום...
(מנחות פ"י מ"ב).

התוספתא מבהירה מהיכן בדיוק מביאים את העומר:

עומר היה בא מבקעת בית מקלה של נחל קדרון. מוקדמת היתה וישנה, כבת שלש
סאין היתה וחמה זורחת מתוכה ושוקעת לתוכה, היה ניר חצייה וזורע חצייה
(תוספתא מנחות פ"י הכ"א, מהד' צוקרמנדל עמ' 528).

לזיהוי בקעת בית מקלה ישנן מספר הצעות. ב"צ לוריא מזהה בקעה זו באזור אפיק
זרימתו של הקדרון מתחת למנזר תאודוסיוס, ממזרח לבית לחם.³⁹ אשבל זיהה את
המקום במדרונות הדרומיים של הר המוריה.⁴⁰

מקור זה מלמדנו, שממזרח לירושלים קיימים תנאי הבשלה מיוחדים שבזכותם
מבשילה השעורה מוקדם - עד לזמן הבאת העומר. הזיהויים שהוזכרו כאן לא

איור מספר 2: גידול דגנים באזור עין סמיה (צולם על ידי המחבר).

- מזרח השומרון', בתוך: ז"ח ארליך (עורך), **שומרון ובנימין** (לעיל, הערה 23), עמ' 193-194.
כיום, בעיקר מסיבות של בעלות על קרקע, המצב משתנה ויש שתילה מסיבית של זיתים.
39. ב"צ לוריא, 'מקום גידולו של העומר', **סיני** צד, תשמ"ד, עמ' מח-נו.
40. ד' אשבל, 'שדות מודרמות ומנוונות', **בית מקרא** י/א, תשכ"ה, עמ' 26-32.

הוצאת תבונות מכללת הרצוג

מוכרחים, אולם הרעיון שהגידול נעשה בסביבות ירושלים מקובל עלינו.⁴¹

2. אזור נוסף בו גידלו חיטה לצורך מנחות היה באזור מכמש:

כל קרבנות הציבור והיחיד באים מן הארץ ומחוצה לארץ, מן החדש ומן הישן, חוץ מן העומר ושתי הלחם שאינן באים אלא מן החדש ומן הארץ. וכולן אינן באים אלא מן המובחר. ואיזהו מובחר? מִקְמָס ומזוניחה - אלפא לסולת... (מנחות פ"ח מ"א).⁴²

בסקרים שנערכו באזור בשנים האחרונות, נמצאו שרידי גרנות לא מעטים.⁴³ על פי מקור זה מסתבר שבאזור ספר המדבר גדלה חיטה משובחת, שהובאה ראשונה למקדש, כיוון שזה אזור הקרוב לאזור ההר, וניכרת עדיין השפעת האזור הגשום ממערב. תיתכן אפשרות אחרת אותה מעלה ב"צ לוריא:

למכמס יתרונות אסטרטגיים רבים, כי היא שוכנת במרכז הארץ ועל גבול המדבר, היא מוגנה מדרום על ידי נחל סנה ובוצץ וממזרח - על ידי המדבר. היא נוחה למלחמה של פגע וברח וההתגוננות בתוכה נוחה. לזכר שנים אלו, שמכמס הגנה על יונתן ושימשה לו תמורה לירושלים וממנה באה לו הישועה ונעשה שלום ונפתחה הדרך חזרה לירושלים, נתנו לה את הזכות, שהסולת שלה תעלה על המזבח, זה זכרה בלב העם לעולמים, וזה הביטוי הנאה להכרת תודה ברוח החסידים.⁴⁴

הסברו של לוריא, המשלב ארועים היסטוריים עם הנתונים הגאוגרפיים המיוחדים של האזור, מדגיש ומוסיף היבט נוסף לקו הספר כאזור גידול הדגנים.

3. בבקעת רימון נתכנסו חכמים סמוך לסופו של מרד בר כוכבא כדי לעבר את השנה:

רבי יונה בשם רבי חייה בר בא: מעשה שנכנסו שבעה זקנים לעבר את השנה בבקעת רימון. ומי היו? רבי מאיר ור' יהודה ורבי יוסי ורבי שמעון, רבי נחמיה ורבי ליעזר בן יעקב ורבי יוחנן הסנדלר... (ירושלמי חגיגה פ"ג, ע"ד).

41. בעניין הבאת העומר, וניסיון לזהות את המקומות האחרים שנזכרו, ראה: ז' עמר וא' ששון, 'הבאת מנחת העומר ולחם הפנים מבקעת לוד - לזיהויים של צריפין ועין סוכר', בתוך: י' אשל (עורך), מחקרי יהודה ושומרון - דברי הכנס השישי, קדומים-אריאל תשנ"ז, עמ' 189-179. למסר העומד מאחורי הבאת העומר ראה: א' קריב, מסוד חכמים, ירושלים תשל"ו, עמ' 452-453.

42. באזור מכמש גדלים גם כיום גידולי פלחה בערוצים היורדים לכיון נחל מכמש.

43. שרידי גרנות נמצאו בסקר הארכאולוגי שנערך במקום על ידי גולדפוס וגולני. ראה: ח' גולדפוס וא' גולני, 'הסקר במפת ואדי אל מכוך', בתוך: י' מגן וי' פינקלשטיין (עורכים), סקר ארכאולוגי בארץ בנימין, ירושלים תשנ"ג, עמ' 265-338, אתרים 337, 340, 343, 344.

44. ב"צ לוריא, מגילת תענית - פרשיות בתולדות בית חשמונאי לאור משנה קדומה, ירושלים תשנ"ו, עמ' 157.

הוצאת תבונות מכללת הרצוג

אחד הסימנים לצורך בעיבור השנה, היה מצב הבשלת השעורה: "על שלושה דברים מעברין את השנה: על האביב ועל פרות האילן..." (סנהדרין יא ע"ב). אחת ההצעות המרכזיות לזיהוי בקעת רימון היא באזור הכפר רמון הנמצא במזרח בנימין (מעט צפונית למכמש).⁴⁵ מצד אחד זהו אזור המשמש גם כיום לגידול דגנים (ראה איור מספר 3), ומאידך במרחק לא רב ממערב מצויים עצי פרי, שגם אותם היה צריך לבדוק. י' פינקלשטיין מראה, שאזור מזרח אפרים עשיר בגידול דגנים.⁴⁶ מצב זהה אנחנו מוצאים גם באזור מנשה.⁴⁷ בשני אזורים אלו רואים את הסמיכות בין אזור

איור מספר 3: שדות תבואה בשעת הקציר למרגלות הכפר רמון (צולם על ידי המחבר).

45. לעניין הזיהוי של בית רימון במזרח בנימין וסיכום הדעות השונות במחקר, ראה: י' שפנייר, 'לזיהוי של בקעת רימון', על אתר ו, תש"ס, עמ' 41-49.

46. I. Finkelstein, 'The Land of Ephraim Survey 1980-1987, Preliminary Report', Tel Aviv 15-16, 1988-1989, pp. 123-136; I. Finkelstein and Z. Lederman, *Highlands of Many Cultures, The Southern Samaria Survey*, Tel Aviv 1997, pp. 112-118.

47. ד' עיטם, 'סקר מתקנים חקלאיים - העמקים המזרחיים וספר המדבר', בתוך: א' זרטל (עורך), **סקר הר מנשה - העמקים המזרחיים וספר המדבר**, תל אביב תשנ"ו, עמ' 681-738; הנ"ל, 'רחים של גרוסות - מתקן לייצור גריסים מהתקופה הרומית והביזנטית בארץ ישראל', בתוך: י' אשל (עורך), **מחקרי יהודה ושומרון** (לעיל, הערה 41), עמ' 191-202. א' איילון מוסייג מקביעתו החד-משמעית של עיטם בעניין גידול דגנים בספר בהסתמך על הרחיים שמצא. ראה: א' איילון, 'בית הבד הקטור של מערב השומרון', בתוך: י' אשל (עורך), **מחקרי יהודה ושומרון** (לעיל, הערה 4), עמ' 118-126.

הוצאת תבונות מכללת הרצוג

גידול הדגן בספר המדבר, לבין עצי הפרי שגדלים בהר. אם זיהינו נכון את בית רימון (בצפון-מזרח בנימין, קרוב מאוד לאזור בו דן פינקלשטיין), הרי שיש כאן שילוב מוצלח של מיקום הכינוס, שנקבע כנראה מסיבות פוליטיות, עם אזור שבו היה גידול תבואה ופרות - מאפייני עיבור הצריכים בדיקה.

4. במקור, המלמד על מצב העוני ששרר באזורי הארץ השונים בתקופת חורבן בית שני, ניתן לראות רמז לגידול דגנים באזור הספר הדרומי:

כבר היה רבן יוחנן בן זכאי עולה למעון יהודה. ראה ריבה [= נערה] אחת מלקטת שעורים מתחת גללי הסוס...

(מכילתא דרבי ישמעאל מסכתא דבחדש יתרו פרשה א, מהד' הורוויץ-רבין עמ' 203).

5. לסיכום נזכיר את המדרש המדגיש את גידול הדגנים באזור הספר:

...איש אשר כברכתו בך אותם [יעקב], לפי שחלק להם את הארץ ונתן ליהודה ארץ שהיא עושה שעורים ולבנימין ארץ שהיא עושה חטים...

(תנחומא ויחי ט"ז).

מדרש זה מציין את יהודה כארץ גידול השעורה, ואת בנימין כארץ גידול החיטה. ייתכן שהבדל זה נובע מן ההבדל בגודל אזורי הספר של השבטים. אזור הספר של יהודה כולל גם את הספר המזרחי וגם את הספר הדרומי בואך הנגב. לכן בנחלתו רבים האזורים בהם גדלה השעורה. לעומתו, שטח הספר של שבט בנימין כולל רק את הספר המזרחי, ולכן עיקר הגידול בנחלתו הוא חיטה (אמנם גם שעורה גדלה שם, אך כנראה שהיא הייתה בהיקף שולי).

שמות גאוגרפיים ושמות יישובים הקשורים בדגנים: היישוב כרמל⁴⁸ בדרום הר חברון מרמז על גידול דגנים באותו אזור.⁴⁹ כמו כן שמו של היישוב בית לחם אותו ציינו למעלה, רומז לגידול דגנים.⁵⁰

עדות מאוחרת בהרבה התפרסמה בעיתון **הלבנון** משנת תרכ"ה (1865) ובה הודעה בעניין גידול חטים בכפר חיזמא במזרח בנימין:

48. כרמל מזוהה עם חירבת כרמיל. ראה: י' צפריר ואחרים (לעיל, הערה 26), עמ' 103.
49. כרמל הוא אחד ממצבי ההבשלה של התבואה, כשגרגירי החיטה עדיין לא קשים. על כך ראה: י' פליקס, **החקלאות בארץ ישראל בתקופת המשנה והתלמוד**, תל אביב תשכ"ג, עמ' 173-172; י' רוזנסון, 'אביא אתכם אל ארץ הכרמל', בתוך: א' דסברג וי' פישרמן (עורכים), **טללי אורות ב**, תש"ן, עמ' 67-79; ש' אביצור, **מבשרי הלחם**, תל אביב תשכ"ח, עמ' 6-10.
50. שם היישוב והקשרו עם הפרשיות המקראיות הוזכר למעלה. בעניין זה מעניין התיאור של ויקטור גרן המסיר בסביבות בית לחם, מתרשם מהתיאור המקראי, ורואה את שדות אנשי בית לחם וגידוליהם האופייניים: ו' גרן, **תיאור ארץ ישראל**, 1, יהודה, ירושלים תשמ"ב, עמ' 140-141.

הוצאת תבונות מכללת הרצוג

באכילת מצה שמורה משעת הקצירה יש די זכר לעבדותינו במצרים, כי כמוה עבודת פרך היא הכנת חיטים שמורים בעת הקציר בארץ הקודש... פעם אחת יצאו שישה יהודים לכפר חייזמע [חזמה], רחוק כד' שעות [הליכה מירושלים], לצורך חטים לפסח...⁵¹

ג. המדבר המזרחי וסביבת ים המלח

באזור המדבר, בו נדון בפרק זה, הייתה נפוצה חקלאות השלחין, שהתבססה על הובלת מים באמות ממעינות סמוכים.⁵²

עדות המקרא: יריחו מכונה בדרך כלל עיר התמרים, אולם נראה שגידלו באזור גם דגנים. עם כניסתם לארץ אכלו בני ישראל מהמזון שהיה מצוי באזור יריחו, שכלל דגנים קלויים.

ויאכלו מעבור הארץ ממחרת הפסח מצות וקלוי בעצם היום הזה... ויאכלו מתבואת ארץ כנען בשנה ההיא (יהושע ה', יא-יב).

עדויות מימי הבית השני ומתקופת המשנה והתלמוד: 1. במאבק של הורדוס ואחיו יוסף כנגד אנטיגונוס, מנסה יוסף להשתלט על שדות הדגן שהיו באזור יריחו:

אבל מיד כששמע יוסף שאחיו [הורדוס] נמצא במקום רחוק, לא נשמע להוראותיו, ועלה על יריחו בחמש קוהורטות [= גדודים] שמכירס העמיד לרשותו. הוא הלך לשם במתכוון לתפוס את יבולי הדגן בעיצומו של הקציר... (מלחמת היהודים א' יז 1, מהד' חגי עמ' 55).⁵³

2. בקומראן נמצאו כלי עבודה של אנשי הכת וביניהם גם שני להבי חרמש לצורך קציר.⁵⁴

51. **הלבנון** ב, כ"ז בניסן תרכ"ה (1865), גיליון 8. אני מודה לד"ר יצחק מייטליס שהפנה את תשומת לבי למקור זה.

52. י' פורת, 'חקלאות השלחין ביריחו ועין גדי בתקופת הבית השני (המאה השנייה לפני הספירה - המאה הראשונה לספירה)', בתוך: א' אופנהיימר ואחרים (עורכים), **אדם ואדמה** (לעיל, הערה 8), עמ' 141-127. מקורות נוספים על ניצול המים באזור זה ראה: י' שפנייר (לעיל, הערה 4), עמ' 172-168.

53. עדויות ארכאולוגיות למאבקים אלה ראה: ע' שיאון וד"צ אריאל, 'מאבקי הורדוס הגדול ומתתיה אנטיגונוס במצוקי הקרנטל', בתוך: י' אשל (עורך), **מחקרי יהודה ושומרון**, הקובץ העשירי, אריאל תשס"א, עמ' 118-113.

54. א' רויטמן, **יום בקומראן - החיים בכת מדבר יהודה**, ירושלים 1997, עמ' 33.

הוצאת תבונות מכללת הרצוג

3. גידול דגנים בעין גדי נזכר באיגרות בר כוכבא:

אלעזר בן אלעזר בר חיטא מן עין גדי אמר לאליעזר בן שמואל משם: מודא [= מודה]
אני לך היום שהחכרתי לך תגנה [= חלקת שלחין] שלנו... שתהיה זורע וכנס
[= וכוונס] לנפשך כל מהפירות והבאיה [= התבואה] שיהיה שבמוקם [= שבמוקם]
הלז.⁵⁵

זהו שטר חכירה של חלקת שלחין בעין גדי שנעשה בין שניים מתושבי המקום.⁵⁶ עין
גדי שימשה ככל הנראה תחנת מעבר ואחסון לדגנים בדרך ליהודה, כפי שהיה מקובל
בימי הבית השני.⁵⁷ כפי שציינו למעלה, באזור המדבר ובמיוחד באזור המעינות,
גידלו דגנים, ורבים הם השרידים המעידים על כך.⁵⁸ בעין גדי וביריחו אנחנו עדים

55. 'י' ידיו, **החיפושים אחר בר כוכבא**, ירושלים 1977, עמ' 178. כדאי לשים לב לשם האיש מעין
גדי - **בר חיטא** - אולי יש כאן רמז לעיסוקו של האדם ולגידול דגנים במקום.
56. יש הטוענים שהתל בו הייתה ממוקמת עין גדי, 'תל גורן' (בערבית תל אל-ג'ורן), מעיד אף
הוא על כך שבמוקם הייתה גורן וגידלו שם דגנים. ראה: 'י' פורת (לעיל, הערה 52), עמ' 137.
ייתכן שחלק מהדגנים שגדלו באזור נאגרו במחסני מצדה על ידי הורדוס ולאחר מכן על ידי
המורדים, כפי שידוע לנו מיוסף בן מתתיהו (מלחמת היהודים ז ח 4, מהד' חגי עמ' 322).
57. ר' ינקלביץ, 'אוצרות מזון בארץ ישראל בתקופת הבית השני המשנה והתלמוד', **מלאת א,**
תשמ"ג, עמ' 111-112.
58. שרידים לגידול דגנים בשיטת ניקוז מים במדרגות באזור המדברי בתקופת הברזל ראה: L.E.
Stager, 'Farming in the Judean Desert during the Iron Age', *BASOR* 221, 1976, pp. 145-158.
באזור זה נמצאו שרידים של דגנים גם במערות המפלט מימי מרד בר כוכבא.
ראה: מ' כסלו וע' הרטמן, 'שרידי מזון של יושבי מערות כתף יריחו בסופו של מרד בר
כוכבא', בתוך: ח' אשל וד' עמית (עורכים), **מערות המפלט מתקופת מרד בר כוכבא**, תל
אביב תשנ"ט, עמ' 153-154, ושם ביבליוגרפיה נוספת. עם זאת, ראוי לציין שהנזירים שישבו
בתקופה הביזנטית במדבר יהודה לא יכלו לגדל דגנים, ונאלצו לייבא אותם למנזריהם. ראה:
'י' הירשפלד, 'הלחם ומקומו בתפריטם של נזירי מדבר יהודה', בתוך: ש' דר (עורך), **חידושים
בחקר החקלאות ובכלכלה העתיקה של ארץ ישראל**, רמת גן תשנ"ב, עמ' 77-85; Y.
Hirschfeld, *The Judean Desert Monasteries in the Byzantine Period*, New
Haven-London 1992, pp. 554-588. וראה לאחרונה: 'י' הירשפלד, **המדבר של העיר
הקדושה**, ירושלים תשס"ב, עמ' 194-202, ושם מקורות נוספים למקור מזונם של הנזירים
במדבר, שכלל לחם מדגנים. מצד שני, על פי עדויות שונות, דגנים גדלו בימי הביניים באזור
יריחו. ראה: ז' עמר, 'הגידולים החקלאיים בבקעת הירדן בימי הביניים', בתוך: ש' דר וז'
ספראי (עורכים), **הכפר הקדום בארץ ישראל**, תל אביב תשנ"ז, עמ' 299-300. במאות
השביעית והשמינית היו מצויים בתי חווה וסביבם מתקנים חקלאיים, ביניהם גם גרנות.
ראה: ע' שיאון, 'תפרושת היישוב בצפון מדבר יהודה במאות השביעית והשמינית לספירה',
בתוך: 'י' אשל (עורך), **מחקרי יהודה ושומרון** (לעיל, הערה 4), עמ' 197-199. עדות מסייעת
נוספת לגידול דגנים באזור המדברי אנחנו מקבלים משרידי טחנות הקמח הפזורות בסמוך
למקורות המים, שבהם השתמשו להניע את טחנות הקמח לטחון את הגרעינים שגדלו
באזור. ראה: ש' אביצור (לעיל, הערה 38), עמ' 182-190; 'י' שפנייר, 'טחנות קמח מונעות

הוצאת תבונות מכללת הרצוג

למתח שקיים בין גידול בשמים לבין גידול תבואות. גידול בשמים הוא גידול אטרקטיבי ובעל הכנסות גדולות יותר, לעומת הדגנים שההכנסה מהם מצומצמת יותר, אך חיונית לכלכלת האדם. בימים של שלווה וביטחון שימשו הגידולים הללו זה לצד זה. בימים של מתח, חוסר ביטחון ומלחמה נפגעו המטעים של הבשמים ואף נעקרו, ונשארו רק שדות הדגנים.⁵⁹

4. רמז נוסף לגידול דגנים באזור יריחו אנחנו שומעים מהמקור הבא:

דבר אחר: 'בקעת יריחו' (דברים ל"ד, ג) - והלא ההדיוט רואה בקעת יריחו? אלא מה בקעה זו מיושבת שדה מלאה חטים כל שהוא שדה מלא שעורים כל שהוא, כך הראהו כל ארץ ישראל כבקעת יריחו (מכילתא דרבי ישמעאל מסכתא דעמלק בשלח פרשה ב, מהד' הורוויץ-רבין עמ' 185).

המדרש דן במראות שהראה ה' למשה, ובין השאר לדעה זו - הראהו את בקעת יריחו כשהיא מלאה דגנים.⁶⁰

5. חקלאי יריחו עשו מספר דברים נגד דעת חכמים, מן הסתם בגלל התנאים המיוחדים בהם הם חיו:

שישה דברים עשו אנשי יריחו, על שלושה מחו בידם ועל שלושה לא מחו בידם. ואלו הן שלא מחו בידם: מרכיבין דקלים כל היום, וכורכין את שמע, וקוצרין וגודשין לפני העומר (פסחים פ"ד מ"ח).⁶¹

לפי ההלכה אסור לקצור לפני שמביאים את העומר בחג הפסח למקדש. אך כיוון שתבואתן של אנשי יריחו מבשילה לפני הבאת העומר למקדש לא מיחו חכמים בקצירה ועשיית ערמות לפני פסח.

על כך שאזור יריחו מבכיר להבשיל אנחנו שומעים גם ממדרש על הפסוק: "בנימין זאב יטרף בבקר יאכל עד ולערב יחלק שלל" (בראשית מ"ט, כז):

באמצעות מים בדרום מזרח השומרון, בתוך: ז"ח ארליך (עורך), שומרון ובנימין (לעיל, הערה 23), עמ' 243-258; הנ"ל (לעיל, הערה 4) עמ' 187-195.
59. על היבטים היסטוריים של האזור, המשתקפים בסוגי הגידולים, נעמוד ברשימה אחרת. סיכום על גידול הבשמים באזור ראה: י' פליקס, 'גידול בושם האפרסמון בארץ', בתוך: ש' דר וז' ספראי (עורכים), הכפר הקדום (לעיל, הערה 58), עמ' 275-295.
60. גם מימי הביניים יש עדויות של נוצרים המתארים גידול דגנים באזור. ראה: ז' עמר (לעיל, הערה 16), עמ' 55-56.
61. על ייחודו של אזור יריחו בהיבט הגאו-בוטני וההלכתי, הקשור לדעתנו גם בענייני הדגנים באותו אזור, ראה: מ' כסלו, 'מדוע התירו חכמים לאנשי יריחו להאביק תמרים בערב פסח?', תתדרה 72, תשנ"ד, עמ' 13-22.

הוצאת תבונות מכללת הרצוג

מדבר בארצו, מה הזאב הזה חוטף, כך היתה ארצו של בנימין חוטפת את פירותיה, בבוקר יאכל עד - זו יריחו שהיתה מבכרת [= ממחרת להבשיל פירותיה]. ולערב יחלק שלל - זו בית אל שהיא מאפלת [= מאחרת להבשיל פירותיה] (בראשית רבה ויחי פרשה ק ג, מהד' תיאודור-אלבק עמ' 1276).

תיאורי נוסעים: 1. הנוסע והחוקר הנוצרי ה"ב טריסטראם, שסייר באזור במחצית השנייה של המאה ה"ט (1863-1864), מציין את בקעת הירדן כאזור שגידלו בו דגנים: "לפני שנים אחדות הוחזקה כיכר הירדן כולה בידי הפלחים, ובחלק ניכר משטחה גידלו דגן. כיום כל הארץ הזאת בידי הבדווים, המושכים את ידם מכל חקלאות..."⁶².

2. ו' גרן, שסייר במחצית המאה ה"ט באזור הכפר דומא במזרח השומרון, מספר על שדות החיטה שם: "מורה הדרך הובילני לשם. לאחר שחצינו את הרמה שהכפר הזה בנוי עליה ירדנו במשעול צר חצוב בסלע לבקעה קטנה זרועה חיטה המהווה כעין רמה שניה"⁶³.

ד. מישור החוף ושפלת יהודה

עדות המקרא וממצאים ארכאולוגיים מתקופת המקרא: 1. על גידול דגנים באזור בית שמש מסופר בסיפור שמשון:

וילך שמשון וילכד שלש מאות שועלים ויקח לפדים ויפן זנב אל זנב וישם לפיד אחד בין שני הזנבות בתוך. ויבצר אש בלפידים וישלח בקמות פלשתים ויבער מגדיש ועד קמה... (שופטים ט"ו, ד-ה).

שמשון שורף את שדות פלשתים שגידלו דגנים באזור.⁶⁴

2. בסיפור נדודי ארון ה' אנחנו קוראים על חזרת הארון משדה פלשתים:

וישרנה הפרות בדרך על דרך בית שמש במסילה אחת הלכו הלך וגעו ולא סרו ימין ושמאל... ובית שמש קצרים קציר חטים בעמק וישאו את עיניהם ויראו את הארון וישמחו לראות (שם"א ו', יב-יג).

נציין, שהאל הפלשתי דגון הנזכר כאן, הוא אל האדמה ויבולה, ויש לו קשר הדוק עם דגנים.⁶⁵

62. ה"ב טריסטראם, **מסע בארץ ישראל - יומן 1863-1864**, ירושלים תשמ"א, עמ' 365.

63. ו' גרן, **תיאור ארץ ישראל 5, השומרון**, ירושלים תשמ"ד, עמ' 10.

64. מחנה שבט דן שכן בין צרעה לבין אשתאול. סביר להניח כי שדות פלשתים השתרעו משם מערבה.

65. ראה: מ"ד קאסוטו, ערך 'דגון', **אנציקלופדיה מקראית ב**, ירושלים תשל"ח, עמ' 623-625. י' אליצור רואה קשר גם בין מכת העכברים שהוכו הפלשתים בזמן נדודי ארון ה' לבין דגון

הוצאת תבונות מכללת הרצוג

3. בקו המגע בין ההר לשפלה נמצא היישוב קעילה שהיה יישוב קטן באזור עדולם, שם עסקו בגידול דגנים: "ויגדו לדוד לאמר הנה פלשתים נלחמים בקעילה והמה שסים את הגרנות" (ש"מ"א כ"ג, א). הפלשתים ניצלו את בידודו של האזור ממרכז הכוח של יהודה וישראל שהיה באזורי ההר, ושדדו את הדגנים של אנשי קעילה מגורניהם.

4. במלחמת דוד וגולית בעמק האלה מוזכר האתר 'אפס דמים'. מיקום אתר זה לא ידוע, אך יש האומרים שמדובר באתר בסמוך לתל שוכה.⁶⁶ האתר נזכר שוב ברשימת גיבורי דוד תוך כדי אזכור גידול שעורים:⁶⁷

ואחריו אלעזר בן דודו האחוחי הוא בשלושה הגיבורים. הוא היה עם דויד בפס דמים [= אפס דמים], והפלשתים נאספו שם למלחמה ותהי חלקת השדה מלאה שעורים והעם נסו מפני פלשתים (דה"א י"א, יב-יג).

5. מהממצאים שנתגלו בחפירות באשקלון המקראית, עולה שבעיר וסביבתה גדלו דגנים בתקופת המקרא.⁶⁸

6. מהממצאים הארכאולוגיים בחפירות לכיש עולה, שבלכיש וסביבתה גידלו דגנים.⁶⁹ אמנם בתבליט של סנחריב מניווה המתאר את כיבוש לכיש לא צוינו דגנים, אולי בגלל מידותיהם הזעירות של הדגנים ביחס לעצי הפרי המתוארים שם בהרחבה.⁷⁰

7. לוח גזר - לוח גזר הוא לוח אבן קטן (7.2'11.1 ס"מ), שנמצא בחפירות תל גזר בשפכים מהתקופה הישראלית. מתארכים לוח זה למאה העשירית לפנה"ס. בשבע השורות הכתובות מצוינים חודשי העיבוד החקלאי. כאן נזכר את חודשי העיבוד

ותחום אחריותו. כנגד דגון אל היבול, מביא ה' מכה - את העכברים שאוכלים מן היבול. ראה: 'אליצור (לעיל, הערה 25), עמ' 93-94.

66. לדיון במיקומו של 'אפס דמים' ראה: 'קיל, דעת מקרא, שמואל א י"ז, עמ' קסח הערה 3.
67. במקבילה לפסוק זה בש"מ"ב כ"ג, יא, נזכרת חלקת השדה מלאה בעדשים. למעמדה של השעורה ראה: 'רוזנסון, מדרש חודש וטבעו - על מעגל השנה במקורות ישראל, אלקנה תשס"א, עמ' 258-260.

68. א' ויס ומ' כסלו, 'שרידי צמחים מתקופת הברזל באשקלון - אינדיקטורים לפעילות כלכלית', בתוך: א' ששון ואחרים (עורכים), אשקלון - עיר לחוף ימים, תל אביב תשס"א, עמ' 83-84.

69. H. Helbaek, 'Plant Economy in Ancient Lachish', in: O. Tufnell (ed.), *Lachish*. IV, *The Bronze Age*, Oxford 1958, pp. 309-317.

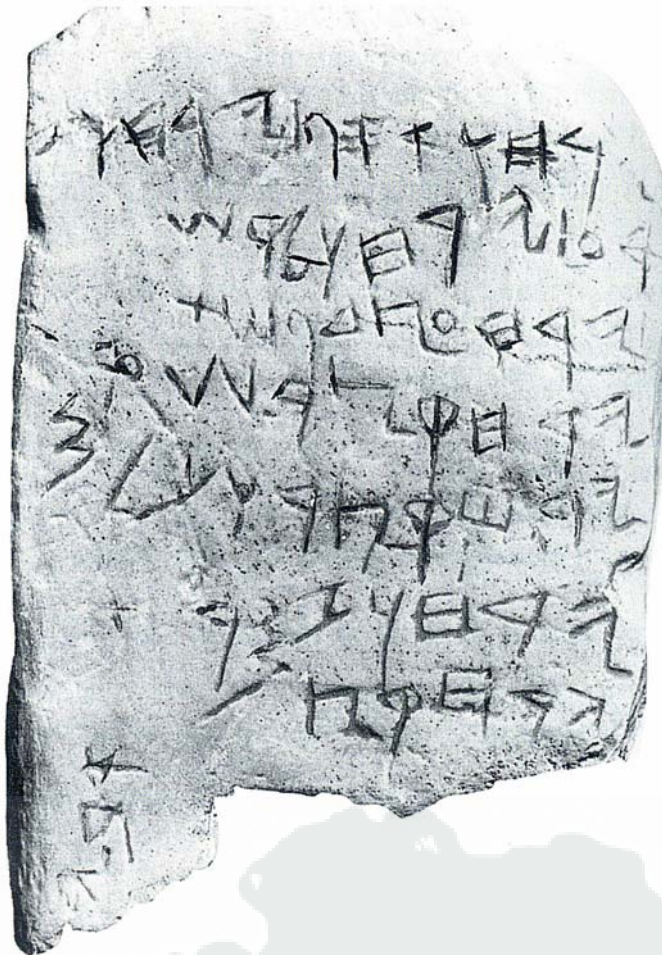
70. על הגידולים החקלאיים על פי תבליט לכיש ראה: ז' עמר, 'הגידולים החקלאיים על-פי תבליט לכיש', בית מקרא קנט, תשנ"ט, עמ' 350-356.

הוצאת תבונות מכללת הרצוג

הקשורים בדגנים וזיהוים (ראה איור מספר 4):⁷¹

(4) ירח קצר שערם [= ירח קציר שעורים, חודש אייר, שהוא זמן קציר השעורים
שהחל בניסן]

(5) ירח קצר וכל [= ירח קציר וכל, חודש סיון שהוא זמן קציר החיטים, וכל =
מדידת היבול]

איור מספר 4: לוח גזר (מתוך: ש' אחיטוב [להלן, הערה 71], עמ' 151 -
באדיבות החברה לחקירת ארץ ישראל ועתיקותיה).

71. התעתיק והפירוש על פי: ש' אחיטוב, **אסופת כתובות עבריות**, ירושלים תשנ"ג, עמ' 152-
149; ש' טלמון, 'לוח גזר ומחזור העונות בכנען הקדומה', **בית מקרא יב**, תשכ"ז, עמ' 3-17.

הוצאת תבונות מכללת הרצוג

8. מכתב תלונה ממצד חשביהו - עדות לגידול דגנים באזור החוף אנחנו מוצאים באוסטרקון שנמצא במצד חשביהו (מדרום ליבנה-ים), ומתוארך למאה השביעית לפנה"ס (ראה איור מספר 5). באוסטרקון יש מכתב בו מתלונן אריס על מעבידו, שלקח ממנו את בגדו כיון שלא עמד במכסת העבודה. מבלי להיכנס לעצם הדיון ביחסי עובד ומעביד, מעניין לעיין בתלונת האריס, שמזכירה את עבודת השדה בה הוא עוסק:

(8) ויקח את בגד עבדך. כאשר כליתי

(9) את קצרי זה ימים לקח את בגד עבדך.

(10) וכל אחי יענו לי, הקוצרים אתי בחום השמש...⁷²

איור מספר 5: אוסטרקון ממצד חשביהו (מתוך: ש' אחיטוב [לעיל, הערה 71], עמ' 97 - באדיבות החברה לחקירת ארץ ישראל ועתיקותיה).

72. התעתיק והפירוש על פי ש' אחיטוב (לעיל, הערה 71), עמ' 98-99.

9. מתעודות אל-עמרנה עולה שביפו גידלו דגנים בתקופה הכנענית.⁷³

עדויות מתקופת המשנה והתלמוד: 1. אזור אשקלון היה אזור שבו הרבו לגדל דגנים. בראשית המאה השלישית לספירה אנחנו שומעים על חכמים שנהגו בערב פסח למכור חיטים בבסלקאות [= שווקים] של אשקלון, לטבול, ואז לאכול את סעודת הפסח בטהרה:

מעשה ברבי ור' ישמעאל בר' יוסי ור' אליעזר הקפר ששבתו בחנות של פזי בלוד והיה ר' פנחס בן יאיר יושב לפניו אמרו לו: אשקלון מה אתם בה אמר להן מוכרים חטים בבסלקאות שלהן וטובלין ואוכלין את פסחיהן לערב...
(תוספתא אהלות פ"ח ה"ח, מהד' צוקרמנדל עמ' 617).

2. גם סביבת לוד הייתה אזור חקלאי, שבו ענף גידול הדגנים היה ענף חשוב. על כך אנחנו שומעים מדיון שמוזכר בו רבי יהודה (115-175 לספירה):

...ר' יהודה אומר כופת הישוב וכופת אנטיפטרס ושוק של פטרוס בראשונה היו דמיי [= דמאי] מפני שחזקתן מהר המלך עכשיו רבותינו אמרו כל עיירות הכותיים שעל יד הדרך כגון התבואה והקטנית שלהן דמיי [= דמאי] מפני שחזקתן מהר המלך שהן משתמשין ביהודה ושאר כל פירותיהן ודאי
(תוספתא דמאי פ"א ה"א, מהד' צוקרמנדל עמ' 46).

מבלי להיכנס לדיון ההלכתי, ניתן ללמוד מהתוספתא על המצב שלאחר החורבן: כנראה שאזור לוד נשאר יהודי ברובו, והוא חייב בדמאי (מעשרות מספק), מה שאין כן באזורים נוכריים שאינם חייבים בדמאי.⁷⁴ נציין שגם בימי הביניים רבים המקורות המזכירים אזור זה כאזור גידול דגנים.⁷⁵

73. ראה: ע' ציפר וח' שורק (לעיל, הערה 8), עמ' 12.
74. לדיון במקור זה בהרחבה ראה: ז' ספראי, 'מצב היישוב היהודי בארץ-ישראל לאחר מרד בר-כוכבא', בתוך: א' אופנהיימר וא' רפפורט (עורכים), **מרד בר כוכבא - מחקרים חדשים**, ירושלים תשמ"ד, עמ' 186-187. מצב זה באזור נמשך גם במאות האחרונות. ראה: ד' גרוסמן, 'התפתחות הישוב הכפרי בין הירקון והאילון מהמאה השש-עשרה עד המאה העשרים', בתוך: הנ"ל (עורך), **בין ירקון ואילון**, רמת גן תשמ"ג, עמ' 100 ומפה בעמ' 152.
75. על אזור השפלה ומישור החוף כעשיר בגידול דגנים, על סמך מקורות מוסלמיים שונים, ראה: ז' עמר (לעיל, הערה 16), עמ' 58-59. הערים המרכזיות הנזכרות שם בקשר לגידול דגנים הם: רמלה, אמאוס, יפו ועזה.

הוצאת תבונות מכללת הרצוג

שמות גאוגרפיים ושמות יישובים הקשורים בדגנים: שם היישוב בית דגן מרמז על קשר עם האל הפלשתי דגון,⁷⁶ ואולי גם שהמקום היה מקום גידול דגנים.⁷⁷
תיאורי נוסעים: פ"ג באלדנספרגר, שסייר בארץ במהלך סוף המאה הי"ט וראשית המאה הכ', מתאר את אזור השפלה כאזור עשיר בגידול דגנים:

על פני מישורים פוריים אלה, מיפו עד עזה ומאשקלון עד צרעה וסלע עיטם, מקום מחבואו של שמשון, משתרעים מרחבים ענקיים של שדות חיטה ושיבולת, מזינים כל עין ביופיים.⁷⁸

ה. אזור השומרון

באזור השומרון, שבו הגידול הדומיננטי כיום הוא הזית, גידלו בעבר גם דגנים - בעיקר בבקעות.⁷⁹

עדות המקרא וממצאים ארכאולוגיים מתקופת המקרא: 1. בפתח העיר שומרון הייתה גורן, ובה התנהלו ענייני העיר:

ומלך ישראל ויהושפט מלך יהודה ישבים איש על כסאו מלְבָשִׁים בגדים בָּגָרָן פתח שער שמרון וכל הנביאים מתנבאים לפניהם (מל"א כ"ב, י').

באזור הכניסה לעיר שומרון מצויה רחבת אבן גדולה. משטח זה שימש בזמן הקציר כגורן, ובימים אחרים כמקום כינוס של חשובי העם.⁸⁰

2. באזור היישוב עפרה⁸¹ אנחנו שומעים על גידול דגנים והפעולות הקשורות בו:

ויבא מלאך ה' וישב תחת האֵלָה אשר בעפרה אשר ליואש אבי העזרי וגדעון בנו חֲבַט חטים בגת להניס מפני מדין (שופטים ו', יא).

76. על הקשר בין האל דגון וגידול הדגנים ראה: מ"ד קאסוטו, ערך 'דגון', **אנציקלופדיה מקראית** ב, ירושלים תשל"ח, עמ' 623-625.

77. ליישוב בית דגון וסביבתו היסטוריה ארוכה הקשורה לפלשתים. ראה: י' פרס, **ארץ ישראל - אנציקלופדיה טופוגרפית-היסטורית** א, ירושלים 1951, עמ' 79.

78. פ"ג באלדנספרגר, **המזרח הבלתי משתנה**, ד' קרסיק (מתרגם), תל אביב תשמ"ב, עמ' 33.

79. על גידולים חקלאיים בשומרון וגם על הדגנים בתקופות קדומות, ראה: א' בורנשטיין, "ממגד ארץ ומלואה" - אזורי החקלאות בשומרון בעת העתיקה, בתוך: ז"ח ארליך וי' אשל (עורכים), **מחקרי יהודה ושומרון - דברי הכנס השלישי**, קדומים-אריאל תשנ"ד, עמ' 99-100.

80. הגורן בשער העיר הייתה מקובלת וידועה גם בעמים אחרים. ראה: ע' ציפר וח' שורק (לעיל), הערה 8, עמ' 38.

81. מקובל עלינו זהיהוי של עפרה בחירבת עופר שמדרום לשכם. ראה: ח' אשל, 'לזיהוי של עפרה - עיר גדעון', **קתדרה** 22, תשמ"ב, עמ' 3-8.

הוצאת תבונות מכללת הרצוג

גדעון חובט את החיטים הבשלות על מנת להפריד את הגרעינים מהמוץ. פעולה זו נעשית על פני משטח סלע ששימש כגת לדריכת ענבים, כיוון שהגת מרוחקת מהיישוב, וגדעון רצה להסתיר את מעשיו מעיני המדיינים החומסים. בסיפור גדעון נזכר גם הגורן: "הנה אנכי מציג את גזת הצמר בגרן, אם טל יהיה על הגזה לבדה ועל

כל הארץ חָרַב וידעתי כי תושיע בידי את ישראל כאשר דברת" (שופטים ו', לז).⁸²

3. מקור נוסף התורם לראיית השומרון כאזור של גידול דגנים מצוי בירמיהו: שמונים איש מגיעים משומרון בדרכם לבית ה'. בהגיעם למצפה חלק מהם נשחט על ידי ישמעאל בן נתניה. עשרה מצליחים להינצל כאשר הם מספרים על אוצרות מזון שיש להם בשדותיהם שבאזור שומרון: "...כי יש לנו מטמנים בשדה חטים ושערים ושמן ודבש..." (ירמיהו מ"א, ח).⁸³

4. אוסטרקון השעורים - אוסטרקון המתוארך למאה השמינית לפנה"ס נמצא בעיר שומרון.⁸⁴ באוסטרקון שלוש שורות, והשורה האחרונה מזכירה את המילים: "ימנה שעורים". משמעות האוסטרקון ומהותו לא ברורה, אולם יש בו רמז לעיסוק בשעורים באזור השומרון.

5. שילה - באתר המקראי בשילה נמצאו שרידי המזון, וביניהם גם גרעיני חיטה במגורות אחסון.⁸⁵

ימי הבית השני: אריסטאס (בן המאה השלישית לפנה"ס) מציין את הפוטנציאל הטמון בשומרון⁸⁶ לגידול דגנים:

הלא הארץ רבה וטובה ואחדים מחלקיה הם אדמת מישור והם הנקראים בשם שומרון... יש צורך לעבד את כל האדמה ולהשגיח תמיד כי גם החלקים ההררים

82. נציין שבפרשה זו מוטיבים שונים בהם ניכר המאבק בין יושבי הקבע לנוודים. בהקשר לכך ראה: י' שפנייר, 'מלחמת גדעון במדיינים - מלחמת יושבי הקבע בנוודים', **טללי אורות** ט, תש"ס, עמ' 89-96.

83. על היות אזור השומרון אזור גידול דגנים, ראה: י' פינקלשטיין וצ' לדרמן (לעיל, הערה 46).

84. על האוסטרקון ומשמעותו, ראה: ש' אחיטוב (לעיל, הערה 71), עמ' 202-203.

85. פרטים על המגורות, וממצאי המחקר הקשורים לדגנים ניתן לראות בדוח החפירה: I. Finkelstein, *Shiloh, the Archaeology of A Biblical Site*, Tel Aviv 1993.

86. על ענפי הכלכלה בשומרון בתקופות קדומות ועל הדגנים בתוכם ראה: א' בורנשטיין, "ממגד ארץ ומלואה" - אזורי החקלאות בשומרון בעת העתיקה, בתוך: ז"ח ארליך וי' אשל (עורכים), **מחקרי יהודה ושומרון** (לעיל, הערה 79), עמ' 99-100; ספראי מזכיר את הדגנים באזור שכם. ז' ספראי, 'שכם בתקופת המשנה והתלמוד 63 לפנה"ס - 63 לספה"ג', בתוך: ש' דר וז' ספראי (עורכים), **מחקרי שומרון**, תל אביב תשמ"ו, עמ' 108-109; כנראה שמחוץ לאזור שכם לא גידלו כמעט דגנים, אלא בשוליים המערביים והמזרחיים, כך גם בימי הביניים. ראה: ז' עמר (לעיל, הערה 16), עמ' 154.

הוצאת תבונות מכללת הרצוג

האלה יעשו תבואה לרוב, וכשהדבר הזה נעשה הכל נעבד ויש שפע תבואה בכל הארץ ההיא.⁸⁷

תקופת המשנה והתלמוד: באזור השומרון נחשפו מספר בתי כנסת שומרונים המתוארכים למאה הרביעית. ברצפת הפסיפס בבית הכנסת בחורבת סאמרה, התגלו איורים המציינים שתי אלומות חיטה.⁸⁸

שמות גאוגרפיים ושמות יישובים הקשורים בדגנים: ממזרח לשכם מצויים בקעה רחבה וכפר בשם בית דג'ן, המורים כי המקום היה עשיר בדגנים.⁸⁹

תיאורי נוסעים: 1. משה בן אליהו הקראי מקרים (1654-1655) מספר על הליכתו באזור שכם, שם הוא מתרשם מכמות הדגנים הגדולה: "ומדינת שכם מקום מרעה לבהמות וארץ שמנה בפירותיה, ותבואתה מרובה, וסביבותיה גנות ופרדסים, ומעינות רבים..."⁹⁰

2. ר' רחמים יוסף אופלטקה, המסייר בשנת 1876 מירושלים למירון דרך השומרון, מציין את הדגנים בשומרון: "משם אחזנו דרכנו בין ההרים והגבעות ועל כללות הדרך אומר, כי רובה כגן ה'... ושדות נטועות חטים ושעורים ותבואות שונות".⁹¹

ו. אזור הנגב

באזור הדרום כמות המשקעים הולכת ופוחתת. במקביל גידול השעורה מתפשט.⁹²
עדות המקרא:⁹³ גרר מזוהה עם תל הרור בנגב הצפוני. יצחק זורע שם ומוצא ברכה רבה:

87. א' כהנא (מתרגם), **אגרת אריסטיאס אל פילוקרטס קז-קח, הספרים החיצונים**, תל אביב 1956, עמ' מב.

88. י' מגן, 'בתי כנסת שומרונים', **קדמוניות** 99-100, תשנ"ג, עמ' 78-79.

89. בית דג'ן נמצאת במזרח בקעת בית דג'ן. גרן מזכיר שבבקעה זו גדלים דגנים, ראה: ו' גרן, **תיאור ארץ ישראל** 4, **השומרון**, ירושלים תשמ"ד, עמ' 303.

90. 'מסעות משה בן אליהו הלוי הקראי מקרים', בתוך: א' יערי (עורך), **מסעות ארץ ישראל** (לעיל, הערה 19), עמ' 319.

91. 'מסע ר' רחמים יוסף אופלטקה מירושלים למירון', בתוך: א' יערי (עורך), **מסעות ארץ ישראל** (לעיל, הערה 19), עמ' 625.

92. על שעורה שנתגלתה בדרום הר חברון באזור יתיר, ראה: מ' כסלו, 'מצבר של שעורה מאתר נחל יתיר', בתוך: ע' קלונר ו' טפר (עורכים), **מערכות המסתור** (לעיל, הערה 24), עמ' 383-394.

93. תרומה חשובה להכרת גידול הדגנים בנגב בתקופת המקרא יש לממצאים מתל ערד, בהם נמצאו שרידי דגנים מפויחים וכן אזכור הדגנים באוסטרקונים שנמצאו שם. ראה: י' אהרונ, ערך 'ערד', **האנציקלופדיה החדשה לחפירות ארכיאולוגיות בארץ ישראל**, ירושלים 1992.

הוצאת תבונות מכללת הרצוג

ויזרע יצחק בארץ ההוא [ההיא קרי] וימצא בשנה ההוא מאה שערים ויברכהו ה' (בראשית כ"ו, יב).

על פי פשוטו של מקרא אין פירוט מה הוא זורע, אך לא נהיה רחוקים מן האמת אם נשער שמדובר בדגנים, שפה אופיינים לאזור גם היום.

תקופת המשנה והתלמוד:⁹⁴ המדרש מזכיר גידול שעורים בדרום הארץ:

מעשה בר' פנחס בן יאיר שהיה דר בעיר אחת בדרום והלכו שני אנשים להתפרנס שם, והיו בידם ב' סאין⁹⁵ של שעורין והפקידו אותם אצלו [ושכחו אותן] והלכו להם. והיה ר' פנחס בן יאיר זורע אותם בכל שנה ושנה ועושה אותן גורן וכונסן. אחר שבע שנים הלכו אותן החברים לשם, הלכו לתבוע אותו הכיר בהם ר' פנחס אמר להם בואו וטלו אוצרותיכם מאצלי (דברים רבה עקב פרשה ג ג, מהד' ליברמן עמ' 84-85).

עמ' 1264, 1271-1270; Y. Aharoni, *Arad Inscriptions*, Jerusalem 1981, pp. 50-51. תעודות המזכירות דגנים: ש' אחיטוב (לעיל, הערה 71), חרסים מספר: 1-3, 6, 10, 31. בפינת חדר בבית מתקופת הברונזה בערד, נמצאו גרעיני חיטה מפוחמים בעקבות דלקה שהשתוללה במקום בעת חורבן העיר. ראה: A. Amiran, 'The Date of the end of the EB II city of Arad: A Complementary Note to Early Arad I', *IEJ* 28, 1978, pp. 182-184. ייתכן ששם המקום **אדר** (יהושע ט"ו, ג), וחצר **אדר** (במדבר ל"ד, ד) אשר נמצאים בגבולה הדרומי של ארץ ישראל מקורם במילה הארמית 'אדרא' שפירושה גורן, דבר המחזק את דעתנו שעסקו בגידול דגנים באזור זה. ראה על כך: ע' ציפר וח' שורק (לעיל, הערה 8), עמ' 35.

94. בתקופה הביזנטית אנו עדים לגידול דגנים באזור הנגב מתוך השרידים הארכאולוגיים, ובעיקר מהפפירוסים בניצנה שמזכירים את גידולי השדה באזור. ראה לדוגמה: C.J. Kraemer, *Excavations at Nessana 3*, New Jersey 1958, pp. 237-243, תעודות 82, 83; ר' רובין, **הנגב כארץ נושבת**, ירושלים תשנ"א, עמ' 87-88; R. Rubin, 'Settlement and Agriculture on an Ancient Desert Frontier', *GR* 81/2, 1991, pp. 197-205. צבי אילן סקר את אזור באר שבע והוא מניח שבמישורים גידלו דגנים. ראה: צ' אילן, 'שרידי חקלאות קדומה באזור כתף באר שבע', בתוך: ד' אורמן וא' שטרן (עורכים), **אדם וסביבה בדרום השפלה**, גבעתיים 1988, עמ' 193. לעומת זאת טוען קידר שבאזור הנגב לא גידלו דגנים בגלל כדאיות נמוכה. לדעתו עדיף להשקיע בגידול פרות מהם התמורה גדולה יותר. ראה: י' קידר, **החקלאות הקדומה בהרי הנגב**, ירושלים 1967, עמ' 96-97; ע' קלונר, 'הגידולים בשדות החקלאות הקדומה בהר הנגב', **טבע וארץ** יב/א, תשל"ל, עמ' 13-9. במחקר על הבדווים ודרכי כלכלתם בשלהי המאה התשע עשרה ובראשית המאה העשרים עולה, שהם גידלו בעיקר דגנים, והשעורה היתה עדיפה להם מהחיטה כיוון שנתנה יכול רב יותר ובטוח יותר. ראה: י' בן דוד וע' אוריון, 'אורח חיים ודפוסי קיום של בדווי העזאזמה בהר הנגב, שלהי המאה התשע-עשרה וראשית המאה העשרים', בתוך: ש' אחיטוב (עורך), **מחקרים בארכיאולוגיה של נוודים - בנגב ובסיני**, באר שבע תשנ"ח, עמ' 195-198, 203-210.

95. בערך עשרים ק"ג.

הוצאת תבונות מכללת הרצוג

איננו יודעים היכן היה ארוע זה. מצוין שהיה בדרום, באזור שבו ניתן לגדל שעורה. מתוך אירוע זה ניתן ללמוד שהיה ניתן להתפרנס מגידול דגנים, במקרה שלנו שעורה שנשכחה על ידי אותם עניים. ניתן גם להניח שכמות כזו של שעורים לא הייתה יקרה במיוחד, כי אחרת לא הייתה נשכחת.

ז. הגליל ועמק יזרעאל

גם באזור זה, כמו גם באזורים הקודמים, עיקר הגידול היה כנראה בעמק עצמו.⁹⁶
עדות המקרא: עונת הקציר חלה בסוף אביב וראשית קיץ. על אירוע בעמק יזרעאל בעונה זו, אנחנו שומעים בימיו של אלישע הנביא:

ויהי היום ויעבר' אלישע אל שונם ושם אשה גדולה ותחזק בו לאכל לחם... ויגדל הילד ויהי היום ויצא אל אביו אל הקצרים. ויאמר אל אביו ראשי ראשי ויאמר אל הנער שאהו אל אמו (מל"ב ד', ח, יח-יט).

ממקור זה אנו למדים, שהקציר נעשה בעונת החום בה יש חשש להתייבשות, כפי שכנראה קרה לנער שיצא לקוצרים. אזור שונם מזהה עם היישוב סולם, בקצה הצפון-מזרחי של עמק יזרעאל, שבו ככל הנראה גידלו דגנים.⁹⁷

ימי הבית השני:⁹⁸ היישוב בית שערים, המפורסם בזכות מערות הקבורה הפזורות בו, יש אומרים שמקור שמו בשדות השעורים שגדלו סביבו.⁹⁹ יוסף בן מתתיהו מספר:

אני הלכתי בעקבותי [של אבוטיוס שר צבא של אגריפס המלך] ועמי אלפים מזוינים עד העיר בית שערים אשר בגבול עכו, במרחק עשרים ריס מגבע, מקום תחנות אבוטיוס. את המזוינים הצבתי מחוץ לכפר וציויתים לשמור היטב על הדרכים לבל יתנפלו האויבים עלינו באוספנו את התבואה. כי לברניקי אחות המלך היה שבר רב

96. השם 'יזרעאל' מעיד על קשר חקלאי ברור, וייתכן שמדובר כאן בשדות דגנים. ראה: ש"א ליונסטם, ערך 'יזרעאל', **אנציקלופדיה מקראית** ג, ירושלים תשכ"ה, עמ' 626-627.

97. ע"צ מלמד, **ספר האונומאסטיקון לאבסביוס**, ירושלים תשכ"ו, עמ' 78. באונומאסטיקון נזכרת שונם נוספת המזוהה באזור חבל עקרבס (שם, עמ' 79), אך אנו לא נעסוק בה כאן.

98. לדעת זאב ספראי, בגבע פרשים (תל אבו-שושה), גידלו דגנים בכמות כזו שסיפקה את תצרוכת אנשי היישוב. זאת הוא למד מתוך הבנה כללית של מערכת החקלאות במקום. ראה: ז' ספראי ומ' לין, 'המבנה הכלכלי של גבע', בתוך: ב' מזר (עורך), **גבע - תגליות ארכיאולוגיות בתל אבו-שושה, משמר העמק**, ירושלים תשמ"ח, עמ' 145-146. על גרנות וטחנות קמח בגליל ראה: ש' אביצור, 'שרידיהם של מתקני הייצור בנופי הגליל', בתוך: א' שמואלי ואחרים (עורכים), **ארצות הגליל**, ירושלים 1983, עמ' 370-375.

99. וראה: י' פרס (לעיל, הערה 77), עמ' 105-106; ז' וילנאי, **אנציקלופדיה לידיעת ארץ ישראל** א, תל אביב תש"ל, עמ' 888.

הוצאת תבונות מכללת הרצוג

באסמיה אשר בבית שערים... את התבואה העמסתי על הגמלים ועל החמורים אשר הבאתי במספר עצום ושלחתיה אל הגליל.¹⁰⁰

קרב זה מתאר לחימה בצבא הרומי בגליל, ושווד תבואה על ידי יוסף בן מתתיהו, שהיה מפקד האזור בימיו של אגריפס המלך (במחצית הראשונה של המאה הראשונה לספירה).

תקופת המשנה והתלמוד: ברצועת גלגל המזלות בבית הכנסת בציפורי, בפינה המתארת את חודש תמוז, מתוארת נערה ולצדה אגודת שיבולים המאפיינת את התקופה בשנה ואת האזור.¹⁰¹

ח. עמק בית שאן

תקופת המשנה והתלמוד: עדות לגידול דגנים בעמק בית שאן מצויה בכתובת רחוב, שחלקה מופיע גם בירושלמי: "...רבי התיר בית שאן... ופת חלה לעולם..." (ירושלמי דמאי פ"ב, כב ע"ג).

כתובת זו מפרטת את גבולות האזורים החייבים במצוות התלויות בארץ כמו מעשרות ושביעית. נראה שהדגנים הובאו לעיר מהתחום המותר, כלומר מסביבות העיר, ולעניין חלה דין בית שאן כדין ארץ ישראל.¹⁰²

ט. עבר הירדן המזרחי

עדות המקרא: עבר הירדן המזרחי ידוע כאסם תבואה גדול. מישורי מואב מצפון לכרך, הם מישורים שעד היום ניתן לראות בהם גידול דגנים. במקרא מצויים תיאורים של גידול דגנים באותו אזור:

1. 'גורן האטד' הנזכר בבראשית נ', י-יא - כמקום ההספד ליעקב בעבר הירדן, רומז על תעשיית הדגנים שם.¹⁰³

100. חיי יוסף פרק כד (תרגום: מ' שטיין), רמת גן 1968, עמ' קלב.

101. ז' ויס וא' נצר, הבטחה וגאולה, פסיפס בית הכנסת מציפורי, ירושלים 1996, עמ' 28.

102. על כתובת רחוב ופירושה, ראה: י' זוסמן, 'כתובת מבית הכנסת של רחוב', קדמוניות 32, תשל"ו, עמ' 123-128; הנ"ל, 'כתובת הלכתית מעמק בית שאן', תרביץ מג, תשל"ד, עמ' 113-114; י' נוה, על פסיפס ואבן, ירושלים תשל"ח, עמ' 79-85.

103. התלמוד הוסף שהיה מנהג להקיף את הגורן באטד כדי להגן עליה (סוטה יג ע"א).

הוצאת תבונות מכללת הרצוג

2. מגילת רות מספרת על הגירה לעבר הירדן וחיפוש מקורות מזון ודגנים באזור מואב, כאשר באזור יהודה יש בצורת. לתופעה זו הסבר אקלימי אותו מציין אשבל.¹⁰⁴

3. דוד הנמלט מפני אבשלום מגיע למחניים, שם דואגים לו ברזילי הגלעדי וחבריו לצידה ומזון: "...וחטים ושערים וקמח וקלי ופול ועדשים וקלי" (שמ"ב י"ז, כח).

4. דגנים בעבר הירדן מוזכרים בנבואת יחזקאל על צור, בה נזכר היישוב מנית, שממנו כנראה הביאו דגנים לצור: "יהודה וארץ ישראל המה רכליך בחטי מנית..." (יחזקאל כ"ז, יז).¹⁰⁵

5. בתקופת מלכותו של יותם מסופר על בני עמון המעלים דגנים כמס לירושלים: "...ויתנו לו בני עמון בשנה ההיא מאה ככר כסף ועשרת אלפים כרים חטים ושעורים עשרת אלפים..." (דה"ב כ"ז, ה).

סיכום

מסקירת המקורות והממצאים עולה, שגידול דגנים ובעיקר חיטה ושעורה, היה נפוץ כמעט בכל אזור בארץ ישראל בו ניתן לגדל גידולים חקלאיים בהשקיית בעל. זיהינו אזורים בהם גידול הדגנים היה רב יותר, כגון אזור ספר המדבר ואזור השפלה והמישור, ובתקופות מסוימות במדבר - באזורי חקלאות השלחין. באזור ההר היה גידול הדגן פחות נפוץ מהאזורים האחרים, משום שבאזור זה התמחו בעיקר בגידול עצי פרי שהבולטים בהם היו הגפן והזית. צריך לציין, שהייתה העדפה ברורה לגידול דגנים באזורי העמקים. עדות לכך יש בשמות של אזורים מישוריים כמו עמק יזרעאל, עמק בית דגן ועוד.

הצבענו על הפרדה בין גידול החיטה והשעורה. לגידול השעורה מספיקים תנאים טובים פחות, לכן מוצאים אותו בעיקר באזורי הספר, ביהודה ובנגב. את החיטה גידלו באזורים הלחים והמשובחים יותר.

104. ד' אשבל, 'ויהי רעב בארץ וילך איש מבית לחם יהודה לגור בשדה מואב', ידיעות החברה לחקירת ארץ ישראל ועתיקותיה כט, א-ב, תשכ"ה, עמ' 221-226. מעבר לניתוח הגאוגרפי יש כאן גם מסר רעיוני בהשוואה ובהנגדה שבין הירידה למצרים לבין המעבר למואב בחיפוש מזון בשנות רעב. ראה: י' רוזנסון (לעיל, הערה 67), עמ' 268-272.

105. 'מנית' מוזכרת במלחמת יפתח נגד בני עמון בעבר הירדן (שופטים י"א, לג). זיהויה של מנית אינו ברור, יש המזהים אותה באזור רבת עמון ומישורי מואב העשירים בדגנים. ראה: ג' ברין (עורך), אנציקלופדיה עולם התנ"ך, ספר יחזקאל, תל אביב 1984, עמ' 135; י' אהרונ' ארץ ישראל בתקופת המקרא - גיאוגרפיה היסטורית, ירושלים תשמ"ז, עמ' 212.

הוצאת תבונות מכללת הרצוג

מהמקורות עולה, שקיים מתח באזורים מסוימים בין גידולי הבעל לשלחין, ובין גידולי הדגנים לגידולי הפרי. גידול עצי פרי במשולב עם דגנים, מייצג לדעתנו תקופה של יציבות וביטחון. גידול דגנים בלבד מייצג תקופה פחות יציבה ובטוחה, המאפשרת לבעל השדה לנטוש את האזור ללא איבוד נכסים. על פי הנחה זו, גידול הדגנים באזור מסוים משקף גם מצב פוליטי ומדיני.

הצבענו גם על שמות היישובים הנושאים שמות הקשורים בדגנים שהם מועטים ביחס לשמות מקומות הקשורים לגפן ולזית. מצב זה נובע ככל הנראה משום שדגנים גודלו באזורי ספר שהיו דלילים ביישובי קבע.

הדגנים מהווים בסיס חשוב במזונו של האדם, וכן משקפים תרבות ואורח חיים, אותם ניתן לראות במקורות שהוצגו במאמר זה.

נספח א: דגנים באומנות - מטבעות¹⁰⁶ ומנורות

א. דגנים על גבי נרות מתקופת הבית השני, המשנה והתלמוד

איור מספר 6: נרות מאוירים בעיטורים של שעורה (למעלה) וחיטה (למטה); מתוך: ו' זוסמן, **נרות-חרס מעוטרים** [לעיל, הערה 8], עמ' 70-72 - באדיבות החברה לחקירת ארץ ישראל ועתיקותיה).

106. הדגנים מופיעים במטבעות היהודיים בארץ כחלק משבעת המינים. ראה: א' קינדלר (לעיל, הערה 8).

ב. דגנים על מטבע מתקופתו של אגריפס המלך משנת 40-41 לספירה

איור מספר 7: מטבע מתקופת אגריפס הראשון (מתוך: מ' משורר [לעיל, הערה 8], עמ' 37 - באדיבות המחבר).

ג. קרן שפע המופיעה על מטבע מימי יוחנן הורקנוס (המאה השנייה לפנה"ס) - הדגנים בולטים מתוך קרן השפע

איור מספר 8: עיטור ממטבע של יוחנן הורקנוס (מתוך: מ' משורר [שם], עמ' 88 - באדיבות המחבר).

נספח ב: ביבליוגרפיה לעיון והרחבה

ספרות כללית העוסקת בהיבטים הארץ-ישראלים של הדגנים וגידולם:

תקופת המקרא

- י' אהרוני, **אטלס כרטא לתקופת המקרא**, ירושלים 1974, עמ' 19.
- ד' אטריז וד' ציפר, **כי האדם עץ השדה**, תל אביב 1968, עמ' 92-77.
- מ' דייגי-מנדלס, **הילולי הגפן והילולות השכר, יין וביירה בימי קדם**, ירושלים 1999, עמ' 123-111.
- מ' הראל, **הגיאוגרפיה ההיסטורית של ארץ-ישראל**, תל אביב תשנ"ז, עמ' 99-98.
- הנ"ל, **הנוף הטבע והאדם במקרא**, תל אביב 1984, עמ' 67-66.
- ג'ג ווסטנהולץ, **ברכת הארץ הטובה, שבעת המינים של ארץ ישראל**, ירושלים 1998, עמ' 21-17.
- מ' זהרי, ערך 'חטה', **אנציקלופדיה מקראית** ג, ירושלים תשכ"ה, עמ' 106-104.
- ד' עיטם, 'הלחם המקראי - מאכל גריסים או מאפה בצק?', בתוך: י' אבישור ור' דויטש (עורכים), **מיכאל**, תל אביב תשנ"ט, עמ' 125-119.
- ד' עמית, 'לחם מן הארץ', בתוך: ע' זהרוני (עורכת), **דרך ארץ, אדם וטבע**, תל אביב תשמ"ה, עמ' 41-28.
- י' פליקס, **עולם הצומח המקראי**, רמת-גן-גבעתיים 1976, עמ' 155-138.
- ב' רוזן, 'כלכלה וקיום בתקופת ההתנחלות', בתוך: נ' נאמן וי' פינקלשטיין (עורכים), **מנוודות למלוכה**, ירושלים 1990, עמ' 408-406.

ימי הבית השני, המשנה והתלמוד

- מ' אבי-יונה, **אטלס כרטא לתקופת בית שני המשנה והתלמוד**, ירושלים 1966, עמ' 59.
- ג' אלון, **תולדות היהודים בארץ-ישראל בתקופת המשנה והתלמוד**, תל אביב תשכ"ז, עמ' 99-98 והמפה בעמ' 99.
- ז' ספראי, 'המסחר בחיטה בארץ ישראל בתקופת המשנה והתלמוד', **חלמי"ש** 3, תשמ"ו, עמ' 15-7.

י' פליקס, החקלאות בארץ ישראל בתקופת המשנה והתלמוד, ירושלים תשכ"ג, עמ' 290-117.

הנ"ל, 'החקלאות היהודית בארץ ישראל בתקופת המשנה והתלמוד', בתוך: צ' ברס ואחרים (עורכים), ארץ ישראל מחורבן בית שני ועד הכיבוש המוסלמי, ירושלים תשמ"ב, עמ' 429-425.

ד' שפרבר, תרבות חומרית בארץ-ישראל בימי התלמוד, ירושלים תשנ"ד, עמ' 149-144.

Z. Safrai, *The Economy of Roman Palestine*, London-New York 1994, pp. 108-118.

D. Sperber, *Roman Palestine 200-400 Money and Prices*, Ramat Gan 1974, pp. 112-115.

D. Sperber, *Roman Palestine 200-400 the Land*, Ramat Gan 1978, pp. 30-44, map. p. 27.

ימי הביניים והעת החדשה

ש' אביצור, אדם ועמלו, אטלס לתולדות כלי עבודה ומתקני ייצור בארץ ישראל, ירושלים 1976, עמ' 86-71.

הנ"ל, הגורן (ספריית אדם ועמלו 1), תל אביב תשמ"ד.

הנ"ל, 'הדיש וכליו בארץ ישראל', בתוך: ש' דר וז' ספראי (עורכים), הכפר הקדום בארץ ישראל, תל אביב תשנ"ז, עמ' 366-351.

הנ"ל, 'החייאת גידול החיטה בארץ', נופים ב 2 (6), תשל"ז, עמ' 69-35 (= ש' אביצור, תמורות בחקלאות ארץ ישראל, 1975-1875, הרצליה תשל"ח, עמ' 69-35).

הנ"ל, מבחר מאמרים בידיעת ארץ-ישראל, תהליכי ייצור ואורחות חיים, ירושלים-תל אביב 1988, עמ' 138-123.

הנ"ל, מבשרי הלחם, תל אביב תשכ"ח (= 'מבשרי הלחם', בתוך: י' רגב וא' שילר [עורכים], מבחר מאמרים בידיעת ארץ ישראל, תהליכי ייצור ואורחות חיים, ירושלים-תל אביב 1988, עמ' 138-123).

הנ"ל, סקר מתקני כוח המים בארץ ישראל 1955-1953 (ספריית אדם ועמלו 3), תל אביב 1963.

הוצאת תבונות מכללת הרצוג

הנ"ל, 'לחם צר בעידן השובע', בתוך: י' כץ ואחרים (עורכים), **מחקרים בגיאוגרפיה היסטורית-יישובית של ארץ-ישראל**, ירושלים תשנ"א, עמ' 47-53.

הנ"ל, **חיי יום ביום בארץ ישראל במאה ה"ט**, ירושלים תשל"ו, עמ' 196-197.

א' אילון וי' דריי, 'שחזור מתקני ייצור קדומים', בתוך: ג' ברקאי וא' שילר (עורכים), **חוברת המאה של אריאל** (אריאל 102-103), ירושלים תשנ"ד, עמ' 230-233.

מ' סטבסקי, **הכפר הערבי**, תל אביב תש"ו, עמ' 113-163.

ז' עמר, **גידולי ארץ-ישראל בימי הביניים**, תיאור ותמורות, ירושלים תש"ס, עמ' 54-73.

הנ"ל, **מוצרי מזון ותעשייה מהצומח בארץ ישראל בימי הביניים**, ירושלים תשנ"ו, עמ' 15-19.

מ' קרופוט ול' בלדנספרגר, 'על הדגן התירוש והיצהר', בתוך: ג' ברקאי וא' שילר (עורכים), **ההר אשר מקדם לעיר - אריאל 122-123**, ירושלים תשנ"ז, עמ' 159-170. זהו תקציר פרק מספרן: **מהארז ועד לאזוב** (*From Cedar to Hyssop*), לונדון 1932.

ש' רפאלי, 'מחיי הפלחים, הפלח באחוזתו', בתוך: א"מ לונץ (עורך), **לוח ארץ ישראל**, שנה כ', תרע"ה, עמ' 17-32.

ביבליוגרפיה מוערת על פי אזורים

הנגב

מ' היימן, **סקר ארכיאולוגי של ישראל**, מפת הר חמרן - דרום מערב (198) 00-10, ירושלים תשמ"ו, עמ' 13-33 (בסקר באזור הר חמרן נמצאו עשרות גרנות מתקופת הברזל ועד לתקופה הביזנטית).

ע' קלוזר, 'הגידולים בשדות החקלאות הקדומה בהר הנגב', **טבע וארץ** יב/א, תשל"ל, עמ' 9-13 (סקירה בסיסית על החקלאות הקדומה בהר הנגב בהתבסס על ממצאים ומקורות).

ר' רובין, **הנגב כארץ נושבת**, ירושלים תשנ"א, עמ' 86-88 (דיווח על גידולי שדה בעיקר חיטה ושעורה שגדלו בנגב, על סמך תעודות ניצנה).

השרון

י' רול וא' איילון, **אפולוניה ודרום השרון**, תל אביב 1989, עמ' 207-208 (דיון בכלכלת השרון הדרומי שם היו מצויים גידולי דגנים בשפע).

הגולן והחורן

מ' הראל, 'כלכלת הגולן, הבשן והחורן בימי המקרא, בית שני, המשנה והתלמוד', בתוך: א' דגני ומ' ענבר (עורכים), **ארץ הגולן והחרמון א**, תשנ"ד, עמ' 276-278 (סקירה קצרה על אזכורים של גידולי דגנים בגולן בעיקר רמזים מתקופת המקרא).

ב' עודד, 'דרב אל חורנה - דרך קדומה', **ארץ ישראל י** (ספר זלמן שזר), ירושלים תשל"א, עמ' 191-197 (במאמר מובאת ביבליוגרפיה המתארת את חשיבות החורן והגלעד הצפוני כאסם תבואה בתקופה המוסלמית).

